

Και η λαογραφία λοιπόν, καθώς και η ιστορία, προσπάθησε με την ανάπτυξη-της να προσδιορίσει την εθνική ταυτότητα των Νεοελλήνων, να ορίσει τι είναι, τι πρέπει να είναι, μέσα στα όρια της εθνικής συνείδησης. Εφώτισε το πρόσφατο και το απώτερο παρελθόν με ένα φως που αντλούσε τη λάμψη-του από τις εθνικές ανάγκες· τόνισε λοιπόν κι αυτή ιδίως την ενότητα του χώρου και του χρόνου⁵². Έμειναν έτσι στη σκιά άλλες διαστάσεις της αγροτικής κοινωνικής ζωής, όπως λόγου χάρη η ενότητα, σε κάποια επίπεδα, ολόκληρης της βαλκανικής σε ήθη, έθιμα, πρακτικές που δεν είχαν άμεση σχέση με τη γλώσσα — η αρχιτεκτονική, η μουσική, η υφαντική είτε όποιες άλλες. Ο νοητός-μας κόσμος καθορίζεται, πάντοτε, από το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο.

Δ' Το μέλλον του ελληνισμού. Η Μεγάλη Ιδέα

Ίσως κανένα άλλο ζήτημα να μην υπήρξε τόσο καυτό εκείνα τα χρόνια — και τα επόμενα, ως το 1922. Ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» σήμερα έχει μια αρνητική χροιά, αφήνει μια γεύση δυσάρεστη, στυφή· συχνά φορτώνουμε απάνω-του όλες τις κακοδαιμονίες της πρόσφατης ιστορίας.

ΣΤΕΝΑ Οστόσο πίσω από τον όρο κρύβεται μια πραγματικότητα ευρύτατη: το μέλλον, οι τύχες ολόκληρου του ελληνικού κόσμου. Τα όρια του ελλαδικού κράτους θεωρήθηκαν από όλους και προσωρινά και στενά, και τα στενά όρια θεωρήθηκαν με τη σειρά-τους η κύρια αιτία της κακοδαιμονίας-του. «Αφ' ού χρόνου οι κραταιοί του χριστιανισμού Προκρούσται εις στενόν και βραχύν ορίων κράββατον προσηλώσαντες την Ελλάδα, της απέκοψαν χείρας και πόδας», έγραφε στα 1848 ο Αλέξανδρος Σούτσος· «η Ελλάς κατά δυστυχίαν, φίλε-μου, είναι τόπος τόσον μικρός» σχολίαζε ο Δημ. Βερναρδάκης στα 1875, «τα στενά του βασιλείου όρια» θεωρούσε ως «κύρια αιτία» της αποτυχίας-του και ένας ξένος, ο Κάρολος Τάκερμαν. Τα ίδια έλεγε και το τραγούδι,

Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής-μας κλεισμένοι

ένα τραγούδι που φαίνεται να δημιουργήθηκε στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου. Το κλουβί ήταν ο ανασταλτικός φραγμός που αναχαίτιζε όχι μόνο την πραγματικότητα αλλά και τη σκέψη των Ελλήνων⁵³. Η Μεγάλη Ιδέα φτιάχτηκε για να αντισταθμίσει αυτό ακριβώς.

52. Πβ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα 1978 και M. Herzfeld, *Ours once more. Folklore, Ideology and the making of Modern Greece*, Austin 1982.

53. Αλέξανδρος Σούτσος, *Παλαιά και νέα Ελλάς*, Αθήνα 1849, 15· Δημ. Ν. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήνα 1962, 8· Κάρολος Τάκερμαν, *Οι*

ΕΝΑΣ ΟΡΟΣ
ΑΣΑΦΗΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΥΣΗΜΑΝΤΟΣ

Αν θα θέλαμε να επισκοπήσουμε τις μεταβολές που υπέστη στα χρόνια που μελετάμε ο όρος Μεγάλη Ιδέα, το περιεχόμενο δηλαδή που του απέδιδαν οι χρήστες-του, θα οδηγούμασταν σίγουρα σε αμηχανία. Τον όρο τον καθιέρωσε στα 1844 ο Κωλέτης, από το επίσημο βήμα της Εθνοσυνέλευσης. Αξίζει όμως να προσέξουμε πως και ο ίδιος νωρίτερα, στα 1835, μιλούσε ακόμα για «μεγάλες ιδέες» — έτσι αόριστα, και στον πληθυντικό αριθμό⁵⁴. Όμως τελικά επικράτησε κάτι που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως σύνθημα, ένας όρος δηλαδή, όπου συναιρούνται οι ποικίλες εκφάνσεις και αποκρύπτονται οι νοηματικές αντιθέσεις. Είναι ενδεικτικό πως ενώ η ιστορία και η λαογραφία που αναφέρονται στο παρελθόν αποκτούν με τα χρόνια ευκρινέστερα περιγράμματα, η Μεγάλη Ιδέα, το μέλλον, στάθηκε αδύνατο να προσδιοριστεί με σαφήνεια.

Τρεις, σε πολλά αντικρουόμενες μεταξύ-τους προτάσεις, υποτάσσονται στο ίδιο λεκτικό περίβλημα. Άλλοι υπονοούσαν κυρίως την εδαφική επέκταση — και στο σημείο αυτό σοβούσε μια ενδότερη αντίφαση, που θα χρειαστεί να την αναλύσουμε παρακάτω. Άλλοι, ανάμεσά-τους ίσως και ο Κωλέτης, εννοούσαν μια πνευματική αναγέννηση τέτοιας ορμής, που θα έφερνε αυτοδίκαια τον ελλητισμό πλοηγό όλης της ανατολής: άλλοι βλέπουν την πραγματοποίησή-της

⁵⁴ Έλληνες της σήμερα, 104, πβ. και 91-92: «στο κλουβί της Ελλάδας»: Αντ. Ν. Σιγάλας, *Συλλογή Εθνικών ασμάτων*, Αθήνα 1880, 83. Παρόμοια παραδείγματα πολλά θά μπορούσε κανείς να παραθέσει: βλ. λόγω χάρη εφημ. *Ήλιος*, 30, 6, 1833, σελ. 14· Σ. Α. Κουμανούδης, *Ημερολόγιον*, Αθήνα 1990, 97 (εγγραφή του 1848): ωραία και ρητορικά το διατύπωσε ο Σπυρ. Τρικούπης στη συζήτηση της Εθνοσυνέλευσης του 1844 για τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες «αν είναι στενά τα όρια-μας και στενός ο πληθυσμός-μας, δεν είναι όμως ούτε ο νους-μας στενός ούτε η καρδιά-μας». Παίρνω το παράθεμα από το Ι. Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843*, Αθήνα 1991, 124.

⁵⁴ Σε υπόμνημά-του, γαλλικά γραμμένο, που αρχίζει ακριβώς έτσι: «Une des grandes idées», βλ. Κ. Διαμάντης, «Πρότασις καθιερώσεως εθνικών επετείων και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον της αρχαιότητος κατά το έτος 1835», *Αθηναί*, 73-74 (1973) 307-325.

στην εσωτερική, περισσότερο, ανασυγκρότηση του κράτους⁵⁵. Ας επιχειρήσουμε μια δειγματοληπτική περιπλάνηση.

Η εδαφική επέκταση, λοιπόν, πρώτα. Στον πρόλογο της *Πάπισσας Ιωάννας*, 1866 δηλαδή, ο Ροΐδης συνοψίζει, φυσικά με ειρωνεία, την «μεγάλην ιδέαν» στην απελευθέρωση των βόρειων επαρχιών — Θεσσαλίας και Ηπείρου — μονάχα⁵⁶. Στο αντίθετο άκρο, ο Νικόλαος Σαρίπολος εκθέτει στα 1877 στον βασιλιά Γεώργιο τις απόψεις-του για τα εδάφη που διεκδικεί ο ελλητισμός: «εις έν Κράτος με πρωτεύουσαν την Κωνσταντινούπολιν, έχοντες δ' υπό τω σκήπτρω της Υ.Μ. πρός τη Κρήτη, τη Θεσσαλία και τη Ηπείρω, την Θράκη, την Μακεδονίαν, τον Εύξεινον μέχρι Τραπεζούντος, την μικράν Ασίαν και απάσας τας νήσους του Αιγαίου μηδέ της πατρίδος-μου Κύπρου εξαιρουμένης» ... «Πολύ εκτείνετε τα όρια της Ελλάδος, διέκοψέ-με ο βασιλεύς»⁵⁷. Και λίγα χρόνια αργότερα, γράφοντας για ξένο κοινό: «Εδώ νομίζουμε πως είναι καθήκον-μας να αντιμετωπίσουμε μία κατηγορία που όλοι μας προσάπτουν σ' εμάς τους Έλληνες, πώς ο νους-μας έχει σαλέψει από τη μεγάλη ιδέα να αναγεννήσουμε την ελληνική αυτοκρατορία με την Κωνσταντινούπολη για πρωτεύουσα. Ε, λοιπόν, ναι! εμείς οι Έλληνες πιστεύουμε, και δικαίως, πως η τουρκική κατάκτηση μας αφαίρεσε την πατρική κληρονομιά»⁵⁸.

⁵⁵ Από την πλειάδα των μελετών περιορίζομαι στο βασικό άρθρο του Κ. Θ. Δημαρά, «Της Μεγάλης ταύτης ιδέας», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., 405-418 και 596-598 και στη διατριβή της Έλλης Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασιλείου και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988 — βιβλίο πλούσιο, εξαιρετικά καλογραμμένο, έξυπνο, αλλά με διαφορετική προοπτική από όσα προτείνονται εδώ. Η δική-μου άποψη συγγενεύει (ενδεχομένως και να στηρίζεται) πιο πολύ με τη σύντομα διατυπωμένη σκέψη του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1831-1871», ό.π., (σημ. 6 στο «εισαγωγικό κεφάλαιο»).

⁵⁶ Εμμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Α' Αθήνα 1978, 75· πβ. και 353 («Επιστολαί ενός Αγρινιώτου»).

⁵⁷ Νικ. Ι. Σαρίπολος, *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*, Αθήνα 1889, 240-241.

⁵⁸ Νικ. Ι. Σαρίπολος, «Ce que la Grèce aurait pu être et ce qu'elle est», στο: *Τα μετά θάνατον*, Αθήνα 1890, 167 (μεταφράζω εγώ): πβ. και 228. Η μεγάλη αυτή μελέτη γραφόταν γύρω στα 1883-1884 (ό.π., 257 πβ. και 150). Ο Σαρίπολος ήταν

Και πάλι, στα ίδια χρόνια, ο Κων. Παπαρρηγόπουλος: «Οι Σλάβοι ουδέν έχουσι των προσόντων των απαιρητήτων προς εκπλήρωσιν της μεγάλης ταύτης κοσμοϊστορικής εντολής», της κατάληψης δηλαδή της Κωνσταντινούπολης. «Εξ όλων των ιθαγενών φυλών της Ανατολής η μόνη ως εκ της ιστορίας αυτής και των σημερινών συστατικών προορισμένη να άρξει της Κωνσταντινουπόλεως είναι ομολογουμένως η ελληνική»⁵⁹.

Το 1864 ο Αναστ. Ν. Γούδας δημοσίευε, για να υποστηρίξει τις δικές-του, διαφορετικές απόψεις, έναν υποτιθέμενο διάλογο με έναν «αγαθό, αλλά λίαν εύπιστο πατριώτη». «Η Μεγάλη ιδέα φίλε-μου, τω απαντήσαμεν, ήτο και θα είναι το αιώνιον όνειρόν-μας (...) τότε μόνον θα λογισθώμεν ευτυχείς όταν αξιωθώμεν ν' ακουσωμεν μίαν λειτουργίαν εις την Αγίαν Σοφίαν· αλλά δια ν' απολαύσωμεν όλα ταύτα ταχύτερον, φρονούμεν ότι αντί να μεταχειρισθώμεν το καρυοφίλι (...) ή και αυτά τα του τακτικού στρατού όπλα, τα οποία σήμερον δυστυχώς (...) δεν τα έχωμεν, και διότι πεινώμεν (...) φρονούμεν ότι θα φθάσωμεν εκεί ασφαλέστερον, αν μεταχειρισθώμεν άροτρα, τέχνας, επιστήμας και πολιτισμόν»⁶⁰.

1872 ένας ξένος, ο Κάρολος Τάκερμαν περιγράφοντας τα «Ολύμπια», την έκθεση δηλαδή των ελληνικών προϊόντων που γινόταν τότε στο Ζάππειο μέγαρο, σχολιάζει: «Είναι και αυτή μία των πολλών άλλων ομοίων αυτή περιστάσεων καθ' ός η "Μεγάλη Ιδέα" της ελληνικής υπεροχής παρίσταται ημίν ζωηρά». Και για το ίδιο γεγονός, δύο χρόνια αργότερα, ένα σχόλιο από την *Οικονομική Επιθεώρηση*, το περιοδικό του Αριστείδη Οικονόμου: «Όσοι νομίζουσι ότι η μεγάλη ιδέα είναι καθαρώς στρατιωτική, λησμονούσι το είδος

στενός φίλος του Κωλέτη· βλ. και το ποίημα που έγραψε για τον θάνατό-του, ό.π., 119-121). Ενδιαφέρον και για την πρωιμότητά-του (1848) είναι ανάλογο χωρίο, σελ. 242 κ.ε.

59. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Επίλογος της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1877, 439 και 440· πβ. και την τελική παράγραφο του έργου, 455. Επαναλαμβάνονται και οι στν δεύτερη έκδοσή του 1886· βλ. την επανέκδοσή-της, Αθήνα 1972, ΙΓ', 392 και 406.

60. Α. Ν. Γούδας, «Περί της Μεγάλης Ιδέας», *Μέλισσα Αθηνών*, 2 (1864) 96.

των οπλιτών τους οποίους δημιουργεί ο βιομηχανικός ημών αιώνας»⁶¹.

Η τρίτη τώρα τάση, η εκπαίδευση. Κάνοντας λόγο, το 1860, ο Ιωάννης Τυπάλδος-Αλφονσάτος για το πανεπιστήμιο και το υπουργείο Παιδείας σημειώνει: «Δι' αυτού το Έθνος μέλλει να καταλάβει πάλιν εν τη Ανατολή ήν άλλοτε είχε θέσιν. Ουχί τα όπλα του Αλεξάνδρου κατέκτησαν την Ανατολήν, (...) ο Ελληνισμός κατέβαλε τους Ασιανούς, τα γράμματα»⁶².

Και, για να κλείσουμε την περιπλάνηση, που κινδυνεύει να γίνει οδοιπορία, «με μία μόνο λέξη, "Μεγάλη Ιδέα", οι πιο σώφρονες γίνονται ασυγκράτητοι και παράλογοι» σημειώνει ένας περιηγητής στα 1863⁶³.

Είναι αναμφίβολο πως η απροσδιοριστία εβοήθησε την δημοτικότητα του όρου· όμως ταυτόχρονα αυτή η ασάφεια, η έλλειψη του συγκεκριμένου, αυτή είναι που εμποδίζει και τη νηφαλιότητα. Μή ξέροντας τι ακριβώς θέλουν, οι Έλληνες της εποχής τα ήθελαν όλα. Φαίνεται πως ήταν κοινός τόπος να απεικονίζεται η Ελλάδα στις γελοιογραφίες των ευρωπαϊκών εφημερίδων «σαν παιδάκι φουστανελάς ντυμένο που όλο έκλαιγε και παραπονιούνταν». Σε μια τέτοια, «δημοσιευμένη στο ιταλικό σατιρικό φύλλο IL PAPAGALO», που, ως φαίνεται, έτσουζε πολύ τον παιδικό πατριωτισμό της Πηνελόπης Δέλτα, οι ευρωπαϊκοί λαοί «το περιτριγύριζαν και ρωτούσαν: "Τι θέλεις πάλι" και το φουστανελοντυμένο παιδί φώναζε: "Θέλω, θέλω το φεγγάρι"»⁶⁴.

61. Κάρολος Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερα*, Αθήνα 1877, 140· πβ. και το σχετικό ειδικό κεφάλαιο 97-114. Τα λόγια του Αριστείδη Οικονόμου ειπώθηκαν στα εγκαίνια του Ζαπτείου, *Οικονομική Επιθεώρηση*, τχ. 12 (Φεβρ. 1874) 572-573· δανείζομαι παράθεμα και παραπομπή από την Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, Αθήνα 1986, 265.

62. *Περί του νέου κανονισμού του Πανεπιστημίου και της τύχης των εν Ελλάδι διδασκόντων κρίσεις-τινες*, Αθήνα 1860, 60. Το φυλλάδιο κυκλοφόρησε ανώνυμα· ο συγγραφέας από τον Γκίνη-Μέξα, αρ. 8386.

63. Πρόκειται για τον Antoine Grénier, *La Grèce en 1863*, Παρίσι 1863, 230· δανείζομαι παράθεμα, μετάφραση και παραπομπή από το John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, Β', Αθήνα 1986, 645.

64. Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα 1980, 125· πβ. και 152. Η μαρτυρία ανάγεται γύρω στα 1885.

Τελικά βέβαια ασάφεια του όρου, ασάφειες των προθέσεων, όλα οφείλονταν σε μια ουσιαστική εσωτερική αντινομία. Είδαμε, στο εισαγωγικό κεφάλαιο, πόσο δυσπροσδιόριστα ήταν όχι απλώς τα εδάφη, παρά και οι πληθυσμοί που θα περιλάμβανε μελλοντικά το ελληνικό κράτος. Όμως πίσω από αυ-

ΑΘΗΝΑ Ή
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ;

τά τα προβλήματα κρυβόταν ένα άλλο. Τι είδους μορφή θα είχε αυτό το μελλοντικό ελληνικό κράτος; Θα ήταν μια

ανάπτυξη του νεοτερικού, του εθνικού κράτους ή θα είχαμε μια αναβίωση του παλαιού, πολυεθνικού μοντέλου, της αυτοκρατορίας; Με άλλα λόγια, Αθήνα ή Κωνσταντινούπολη;

Το ερώτημα δεν είναι χωρίς σημασία. Γιατι ένα νεοτερικό κράτος, όπως το συμβόλιζε η Αθήνα, θα έπρεπε να αποδεχθεί τους εθνικισμούς και επομένως και τις αντιπαλότητες των υπόλοιπων βαλκανίων, ενώ μια αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας θα επιχειρούσε να τους ενσωματώσει σε μια καινούρια πολυεθνική —ή σε μια ομοσπονδιακή, αλλά ας αφήσουμε το ζήτημα γιατί είναι περιπλοκό⁶⁵— αυτοκρατορία, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Αν έχω καλά καταλάβει τα πράγματα, οι Έλληνες της εποχής δεν φαίνεται να είχαν συνειδητοποιήσει πως οι δύο λύσεις ήταν αντιφατικές, πως η Αθήνα αντιστρατευόταν την Κωνσταντινούπολη, πως για να χρησιμοποιήσω μια σκόρπια και αχρονολόγητη σκέψη του Ανδρέα Λασκαράτου, του μόνου, όσο ξέρω, που διέκρινε το ζήτημα,

65. Τόσο η έννοια όσο και η ιστορία της βαλκανικής ομοσπονδίας έχουν περάσει από πολλά ιδεολογικά πρίσματα, ώστε να μας χρειάζεται προσεκτική μελέτη για να εννοήσουμε το ζήτημα. Οι απόψεις του Ρήγγα ανήκουν σε προ-εθνικό πλαίσιο: είναι λοιπόν κάτι το ριζικά διαφορετικό, το ίδιο και οι βαλκανικές συμμετοχές στο '21. Στον ύστερο 19ο αιώνα, όσο έχω εννοήσει, ο όρος «ομοσπονδία» αποτελεί συνήθως την κλωπεκή ηγεμονικών τάσεων. Για το θέμα συνήθως παραπέμπουν στο L. S. Stavrianos, *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Νόρθαμπτον Μασσ. 1944, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «The First Balkan Alliance System 1860-1878», 84-122. Θυμίζω τη χρονολογία του βιβλίου: πιο κοντά στις πραγματικότητες, νομίζω, η Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, ό.π., κεφ. «Η βαλκανική συνεργασία», 337-346. Πρέπει να προσεχθούν και τα όσα σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 357 και ιδίως 573-574.

«όταν η Ελλάδα γυρεύει να πάρει την Πόλη, γυρεύει να παρθεί από την Πόλη»⁶⁶. Γιατι πραγματικά μια ανασύσταση του Βυζαντίου — εκτός που ήταν αυταπάτη — θα αποτελούσε κατά βάθος μια υποχώρηση και του ελληνικού εθνισμού.

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΕΡΙ
ΕΘΝΙΣΜΩΝ

Όμως αυτά δεν ήταν τότε ορατά. Και επειδή η αίγλη μιας ελληνικής αυτοκρατορίας εθόλωνε τη σκέψη, και γιατί υπήρχε ένα πρόσφατο ιστορικό παρελθόν που καθόριζε τον τρόπο της σκέψης — και που στάθηκε αδύνατον να συνειδητοποιηθεί ότι ήταν πια παρελθόν.

Εδώ χρειάζονται κάποιες περισσότερες εξηγήσεις. Από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, και έως τα χρόνια της επανάστασης, η ελληνική εθνική συνείδηση ήταν η μόνη, όπως είπαμε, που είχε ωριμάσει και συγκροτηθεί στα Βαλκάνια: οι υπόλοιπες βρίσκονταν ακόμα σε μηδενικό ή, το πολύ, εμβρυακό στάδιο. Παράλληλα στην εσωτερική πυραμίδα της οθωμανικής αυτοκρατορίας οι ελληνόφωνοι χριστιανοί κρατούσαν μιαν υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα ήδη από τα χρόνια της κατάκτησης, γιατί αυτοί έλεγχαν το πατριαρχείο και την εκκλησιαστική ηγεσία γενικότερα. Η άνοδος του εμπορίου από τα μέσα του 18ου αιώνα τους ενίσχυσε ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα μεμονωμένα άτομα ή και σύνολα να ελληνοφωνούν: η διάδοση των γραμμάτων, και λοιπόν των σχολείων, πολλαπλασίασε ετούτην την τάση, γιατί γλώσσα των γραμμάτων ήταν, πάλι, τα ελληνικά.

«Το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του Ζαγορίου», στην Ήπειρο, έγραφε ένας ανώνυμος στο περιοδικό *Μέλισσα* το 1820, «κατάγεται από την ελληνικήν φυλήν (...) το δε επίλοιπον κατάγεται

66. Πρόκειται για την αρχική φράση ενός ευρύτερου σχετικού σχολίου, στη μια όψη ενός φύλλου χαρτίου: βλ. Φ. Μπουμπουλίδης, *Αυτά έγγραφα βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου*, Αθήνα 1961, 31-32. Όσοι άλλοι είχαν συλλάβει κάπως την αντίφαση του ζητήματος, το εβίωσαν αρνητικά: «Η κατάρτις του Ελληνικού Βασιλείου υπήρξεν αληθής δολοφονία της μεγάλης εθνικής ιδέας. Εφυλακίσθη το γένος εντός στενοχωρού ειρκατής», έγραφε, στον πρόλογο του «Αθανάσι Διάκου» ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσιος Διάκος. Αστρατόγίανος*, επιμ. Παύλος Λάμπρος, Αθήνα 1867, 37.

από βλαχική φυλήν, ήτις εξελληνίζεται καθημερινώς, και μόλις έτι οκτώ χωρία μεταχειρίζονται ακόμη την κουτσοβλαχικήν»⁶⁷.

Ή, μια άλλη μαρτυρία, του 1820 και αυτή, που αναφέρεται επίσης στα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Πρόκειται για ένα σχολείο που λειτουργούσε στη μονή οσίου Ναούμ, κοντά στην Οχρίδα, και όπου ο δάσκαλος «Γεώργιος τους διδάσκει αδιακόπως την Ελληνικήν Γλώσσαν, και την κοινήν (δια το να είναι Βούλγαροι, και Αλβανίται, και το Γένος, και την Γλώσσαν) την εγκύκλιον φιλολογικήν παιδείαν», και τα λοιπά⁶⁸. Ακόμα χαρακτηριστικότερος είναι ο έμμετρος πρόλογος που περιλαμβάνεται σε μια, ας την πούμε Μέθοδο νεοελληνικών, την οποία συνέταξε ο Δανιήλ Μοσχοπολίτης, Μοισιοδάξ, Βλάχος δηλαδή, και που τυπώθηκε το 1802. Διαβάζουμε εκεί:

*Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, αλλόγλωσσοι, χαρείτε,
κι ετοιμασθείτε όλοι-σας Ρωμαίοι να γενείτε,
βαρβαρικήν αφήνοντας γλώσσαν, φωνήν και ήθη,
οπού στους απογόνους-σας να φαίνονται σαν μύθοι,
γένη-σας να τιμήσετε, ομού και τας πατρίδας,
τας αλβανοβουλγαρικής κάμνοντες ελληνίδας.
Δεν είναι πλέον δύσκολον να μάθετε ρωμαίικα
και να μη βαρβαρίζετε με λέξεις πέντε δέκα.
Έχετε εις τα χέρια-σας συχνά και μελετάτε
το νεοτύπων αυτών βιβλίον όπου πάτε»⁶⁹.*

Ενώσο οι υπόλοιπες βαλκανικές εθνικές συνειδήσεις δεν είχαν συγκροτηθεί, η ελληνοφώνηση ατόμων —ή και συνόλων— δεν συναντούσε αντιστάσεις. Γιατι οι πληθυσμοί δεν εβίωναν την ένταξη ως

67. «Σύντομος διατριβή περί του Ζαγορίου», *Μέλισσα*, τχ. 3 (Απρίλ. 1821) 289 πβ. και 290.

68. Χαρίσιος Μεγδάνης, *Αγγελία περί του κατ' έτος τελομένου κοινού Μνημοσύνου*, Βιέννη 1820, 81.

69. Δανιήλ [Μιχάλης Αδάμης Χατζή] ο Μοσχοπολίτης, *Εισαγωγική διδασκαλία. Περίεχουσα Λεξικόν τετράγλωσσον*, κλπ., δανείζομαι το παράθεμα από τον Em. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, Παρίσι-Αθήνα 1912, 50-51. Για το ζήτημα βλ. και Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850)*. Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, Ιωάννινα 1988.

εθνική, παρά απλώς ως κοινωνική μετάταξη: περνούσαν από μία κατηγορία χριστιανών —αυτή ήταν η ταυτότητά-τους— σε μιαν άλλη. Ο ελληνισμός κέρδιζε, αλλά δεν υπήρχε βουλγαρισμός ή αλβανισμός για να χάσει —αυτά ως τα 1830, περίπου, όπως είδαμε, οπότεν άρχισαν να προβάλλουν η μία μετά την άλλη οι εθνικές συνειδήσεις.

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΕΘΝΙΣΜΩΝ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ

Με ένα τόσο ευνοϊκό και τόσο πρόσφατο παρελθόν δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί οι Έλληνες στάθηκε αδύνατον να απεμπολήσουν τους ανεδαφικούς οραματισμούς. Είχαν μείνει με την εντύπωση πως όλες ετούτες οι γοργές αλλαγές οφείλονταν μονάχα σε δικές-τους ολιγωρίες. Ωραία συνοψίζει αυτή την εντύπωση ο Νικόλαος Σαρίπολος το 1865: «Και όμως, οικτρόν και να το αναλογισθεί-τις! Ενώ ότε το όλον Ελληνικόν Έθνος διετέλει δούλον, ηλλήνιζον αι παραδουνάβιοι επαρχίαι, αδελφοποιείτο η Σερβία, ουδόλως εδιχοστάτει η Βουλγαρία, η δε Θράκη και η Μακεδονία καθαρώς ελληνίδες επαρχίαι εσεμνύνοντο να λέγονται· μετά την της Ελλάδος όμως απελευθέρωσιν εν τω στενώ αυτής κύκλω περιορίσθη και κατεκλείσθη, εν στενώ πεδίω χαμαιζήλων παθών τον πύθον αυτής κυλίουσα, ενώ θρασεΐς κλώπες», κλέφτες δηλαδή, «έναν προς έναν τους αδάμαντας του εθνικού αυτής διαδήματος κλέπτουσιν»⁷⁰.

Η δυσάρεστη και σκληρή πραγματικότητα έπρεπε οπωσδήποτε να αντιμετωπισθεί. Αντιμετωπίσθηκε στην πράξη: σχολεία, όπου ήταν δυνατόν να στηθούν, στήθηκαν· σύλλογοι, προπαγάνδα ελληνική. Όμως η ροή της ιστορίας δεν ήταν δυνατόν να ανατραπεί· φάνηκε λοιπόν απαραίτητη η καταφυγή στον νοητό κόσμο της φαντασίας,

70. «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαίδευσως» στο: *Τα Μετά θάνατον*, ό.π., 420. Βλ. για το θέμα, την εργασία-μου «Η διαφοροποίηση της ελληνικής στάσης απέναντι στους Βουλγάρους στα μέσα του 19ου αιώνα», *Η Αριστερά Σήμερα*, τχ. 8 (Σεπτ.-Οκτ. 1984) 58-62 και Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischen Intellektueller in der Ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 3 (1980) 47-66.

της αυταπάτης ακόμα: στον κόσμο των λόγων, των βιβλίων — εκεί δεν κρυβόταν άλλωστε η κύρια δύναμη του ελληνισμού, αιώνες τώρα;

Πριν από την επανάσταση οι έλληνες λόγιοι τόνιζαν ακριβώς τη σημασία που είχε η γλώσσα προκειμένου να προσδιοριστεί η εθνικότητα ενός συνόλου: «Η γλώσσα χαρακτηρίζει το έθνος, η γλώσσα το διακρίνει από των άλλων, η γλώσσα συνάπτει προγόνους και απογόνους»⁷¹, έγραφε στα 1815 ο Νεόφυτος Δούκας. Δυο χρόνια αργότερα, 1817, πιο κοφτά ακόμα, ένας νεαρός μαθητής, ο Ανδρέας Θεοτόκης: «Το γαρ έθνος εκ μόνης της γλώττης χαρακτηρίζεται»⁷². Αργότερα όμως, όταν ο εξελληνισμός των Βαλκανίων υποχωρούσε, όταν σχολεία βουλγάρικα και ρουμάνικα άρχισαν να ανταγωνίζονται τα ελληνικά, το κέντρο βάρους θα μετατοπιστεί:

1855, ο Ικέσιος Λάτρης: «Οι δε νυν χριστιανικοί λαοί Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου, Μικρασίας και λοιπής Ελλάδος συνδέονται καλώς σήμερον δια της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης, πολύ δε φυσικότερον και στερεότερον έσονται συνδεδεμένοι και συγχωνευόμενοι μετά την ελευθέρωσιν του Βυζαντίου και την προσδοκωμένην Παλινόρθωσιν της Ελληνικής Μοναρχίας, δι' ής ήσαν ηνωμένοι έως χθες εις έν σώμα (...). Οι νυν λεγόμενοι κοινώς Αλβανοί και Βούλγαροι της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης εισίν Έλληνες πραγματικώς την καταγωγήν και την ιστορίαν και την γεωγραφικήν θέσιν, διατηρούντες εν εαυτοίς μετά του ξενικού ιδιώματος και την εθνικήν γλώσσαν, αλλά προσκαίρως μεταχειριζόμενοι πολλάκις εθνικόν-τι ιδιαίτερον όνομα μετά την πτώσιν της Ελληνικής Μοναρχίας, μη παύοντες δια τούτο του αγαπάν και ποθείν την ελευθέρωσιν του Βυζαντίου και την ανόρθωσιν της Εθνικής Μοναρχίας και το κράτος

71. Νεόφυτος Δούκας, «Απάντησις προς τον λεγόμενον μισοπόνηρον», *Επιστολή προς τον παναγιώτατον πατριάρχην Κύριλλον*, Βιέννη 1815, 74. Στο βιβλίο αυτό, συλλογή δοκιμίων κατά κάποιο τρόπο, η ίδια αντίληψη επανέρχεται, βλ. 26-27 και 57. Πβ. και την απάντησή του Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας, *Απολογία ιστορική και κριτική*, 1815, ιδίως 108-109.

72. *Αυτοσχέδιον πόνημα της ελληνικής γλώττης*, Κέρκυρα 1817: παίρνω το παράθεμα από τον Κ. Ν. Σάθα, *Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα*, Αθήνα 1870, 295 (όπου χρονολογία έκδοσης από παραδρομή 1811). Για τον Ανδρέα Θεοτόκη βλ. Παν. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Ζακύνθου*, Γ', Ζάκυνθος 1887, 441-443.

της Ελληνικής γλώσσης (...). Ελλάδα (...) εννοούμεν και λέγομεν απαξάπαντες οι Ανατολικοί λαοί πάντα τα εντεύθεν του Δουνάβεως, της Σερβίας, της Ολμίας», του Μαυροβουνίου δηλαδή, «προς μεσημβριαν μετά της Μικρασίας απάσης»⁷³.

Δέκα χρόνια αργότερα, 1864, ο Ευστάθιος Κλεόβουλος θεωρητικοποιεί ακόμη περισσότερο το ζήτημα: «ολίγη προσοχή δεικνύει ότι διακριτικόν και κύριον της εθνικότητος γνώρισμα δεν είναι πάντοτε και πανταχού φυλή και γλώσσα (...). Κατά ταύτα λοιπόν η σημερινή τάσις των λαών προς συγκρότησιν εθνικοτήτων, ορθώς νοουμένη (...) δεν σημαίνει την παλινδρόμησιν λαού-τινος εις την της αρχικής φυλής αρχέγονον και φυσικήν έξιν του βίου (...) αλλ' επιζητεί την εν τη αναπτύξει ένωσιν»⁷⁴. Ορθώς νοουμένη λοιπόν εθνικότητα δεν είναι το να κοιτάζουμε πίσω, προς τη φυλή, τη γλώσσα, την καταγωγή, αλλά μπροστά, στην «ένωση» που φέρνει η διανοητική ανάπτυξη, η προσχώρηση δηλαδή στο ανώτερο επίπεδο του ελληνικού πολιτισμού.

Και για να τριτώσουν τα παραδείγματα, 1872, Θ. Ασκληπιάδης: «Εν δειναίς δια τον Ελληνισμόν περιστάσεσιν οι κάτοικοι των υπό βαρβάρων κατακλυσθεισών χωρών, οίον Μικράς Ασίας, Θράκης και Μακεδονίας, ένεκα βίας και μεγάλης πίεσεως, απώλεσαν την εαυτών γλώσσαν, διαφυλάξαντες μόνον τα σημεία της εγγράφου γλώσσης», το ελληνικό δηλαδή αλφάβητο, «ότι δε αι ειρημέναι χώραι κατοικούντο υφ' Ελλήνων, και δι' άλλων, και δια της πληθούς των εν αυταίς απαντωμένων ελληνικών αρχαιοτήτων, οίον αγαλμάτων, ναών, κτλ. αποδείκνυται»⁷⁵.

73. [Ικέσιος Λάτρης], *Πανελληνίς, πόνημα στιχηρόν (...)* υπο Ευθύφρονος, Ερμούπολη 1855, 134-135. Για τον Ικέσιο Λάτρι (1799-1881) βλ. Μιχ. Αργυρόπουλος, *Χρονικά της Ανατολής*, Α', Αθήνα 1944, 63 κ.ε.

74. [Ευστάθιος Κλεόβουλος], *Ο Βουλγαρισμός προ του ιστορικού, του εθνοπολιτικού και του εκκλησιαστικού βήματος*, Κωνσταντινούπολη 1864, 76, 81. Ολόκληρο το κεφάλαιο «έννοια της εθνικότητος», 75-81, θα μπορούσε να παρατεθεί. Για τον Ευστάθιο Κλεόβουλο (1824-1876) βλ. *Τα κατά την μνημόσυνον τελετήν του αοιδίμου μητροπολίτου Καισαρείας Ευσταθίου Κλεοβούλου*, Κωνσταντινούπολη 1876: πβ. και Ιωάννα Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός - εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7 (1988-89) 193.

75. Θ. Ασκληπιάδης, *Τα δια των Βουλγάρων εν τη Ανατολή τεκταινόμενα*, Αθήνα

Βέβαια, ίσως και τα τρία παραδείγματα να ήταν και στα χρόνια -τους ακραία· ωστόσο δείχνουν καλά τα όρια στα οποία έφτανε, σε στιγμές παροξυσμού ο νοητικός κόσμος του ελληνισμού. Ούτε στάθηκαν σποραδικές οι ανάλογες στιγμές· το θερμό κλίμα των εθνικών διεκδικήσεων — από όλες, προφανώς, τις πλευρές — τις ευνοούσε.

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΕΖΩΝ ΜΑΛΛΟΝ ΔΙΑ
ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ»

Σταθήκαμε βέβαια σε σκόρπια παραδείγματα, μα που επιτρέπουν ελπίζω να καταλάβουμε αρκετά πως η ασάφεια, η

ανεδαφικότητα, η πολυμορφία της Μεγάλης Ιδέας, η αδυναμία-της να στεριώσει σε κάποιο έδαφος, δεν οφειλόταν σε κακούς χειρισμούς ή σε ανεπάρκειες, παρά σε αίτια εγγενή. Γι' αυτό και δεν υπήρξε αντίπαλη θεωρία· όσοι την αντιπολέμησαν στηλίτευσαν απλώς τις υπερβολές-της, εσάρκασαν τις γελοιότητες, ή, μονάχα, τους πολιτικούς-τους εχθρούς: «ως επιτηδείοτατος αγύρτης, κομπογιαννίτης», έγραφε γύρω στα 1870 για τον Κωλέτη ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος, γραμματικός άλλοτε του Κολοκοτρώνη, «εκήρυττεν εαυτόν ηγέτην και αρχηγόν της Μεγάλης Ιδέας, και υπέσχετο εις τον Όθωνα ότι (...) θα εγκαθιδρύσει εν μια νυκτί τον βασιλέα και την βασίλισσαν εις τον θρόνον των Παλαιολόγων, φερόμενους εις Κωνσταντινούπολιν ως δι' αεροστάτου»⁷⁶. Αξίζει να παρατηρήσουμε πώς ο νουνεχής και ψυχραιμος Κουμανούδης σχολίαζε τη λέξη «μεγαλοϊδεΐτις» (νόσος) του Ειρηναίου Ασώπιου: «Διατί να πλασθεί αύτη η λέξις; Ίνα μας έλθει τάχα μικροϊδεΐτις υγεία;»⁷⁷.

Την όλη εικόνα συμπληρώνει ωραία η περιγραφή του Ανδρέα Συγγρού· αναφέρεται στη βάρφτιση του διαδόχου, 1868: «Αι εορταί της βαπτίσεως ήσαν πράγματι μεγαλοπρεπείς, αλλά προ πάντων συγκινητικάί, διότι η Ελλάς απέκτα τέλος βασιλόπαιδα βαπτιζόμενον εν τη πίστει της ορθοδόξου εκκλησίας, και φέροντα το όνομα

Κωνσταντίνος, το οποίον παντός Έλληνος την καρδίαν εκ παραδόσεως συγκινεί, πολύ δε μάλλον συνεχίνει τότε, οπότε οι Έλληνες έζων μάλλον δια της φαντασίας ή δια της θετικότητας». «Τότε τουλάχιστον, καίτοι αεροβατούντες ηλπίζομεν, και το ελπίζειν είναι πάντοτε βέλτιον του απογοητεύεσθαι». Το κλίμα είναι θαρρώ όμοιο με εκείνο του Κουμανούδη· άλλωστε και οι δύο καταγραφές χρονολογούνται περί τα τέλη του 19ου αιώνα⁷⁸.

1872, 21, υποσ. Ο Θ. Ασκληπιάδης μου είναι άγνωστος από αλλού.

76. Θεόδωρος Ρηγόπουλος, «Ανασκευή της Ίστορίας της επανάστασεως των Ελλήνων» του Αντ. Πρόκες-Όστεν, στο: *Απομνημονεύματα από των αρχών της επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881*, επιμ. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, Αθήνα 1979, 312.

77. *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900 και ²1980, στο λήμμα.

78. Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Β', Αθήνα 1908, 173.

Δεύτερο κεφάλαιο

'Οψεις, έννοιες και ιδεολογίες

Α' Η καθαρύουσα Αθήνα

Τον Απρίλη του 1834 οι Τούρκοι εγκαταλείπουν, σύμφωνα με τις συνθήκες, την Αθήνα· η πόλη είναι πια ελεύθερη, κατεστραμμένη όμως από τους διαρκείς πολέμους και τις αλλεπάλληλες κατοχές. «Δεν υπάρχουν όμως πλέον Αθηναί. Εις τον τόπον της ωραίας δημοκρατίας (...) απλούται σήμερον πενιχρά πολίχνη, μαύρη εκ των καπνών, σιωπηλή ως φύλαξ των νεκρών μνημείων, με στενούς και ασυμμέτρους δρομίσκους»¹ — έτσι την περιέγραφε ένας ξένος ταξιδιώτης τον Οκτώβρη εκείνου του χρόνου. Και δεν ήταν διόλου ο μόνος: «Αυτό δεν είναι αι ιοστεφείς και περίφημαι Αθηναί. Αυτό είναι μονάχα ένας θεόρατος σωρός ερείπια, μία άμορφη, ομοιόμορφη γκριζωπή μάζα στάχτης και σκόνης, απ' όπου ξεπροβάλλουν μια ντουζίνα φοίνικες και κυπαρίσσια, τα μόνα που αντιστέκονται στην καθολική ερήμωση. Αν το Θησείο, δεξιά στον δρόμο-σου, αν το Κάστρο με τα ερείπιά-του δεν το επιβεβαίωσαν, πολύ δύσκολα θα πίστευες πως βρίσκεσαι στην Αθήνα»², έγραφε τον Αύγουστο του 1832 ο Λουδοβίκος Ρος, ο ίδιος που σε λίγο θ' αναλάμβανε την ευθύνη των

1. Thomas Abbet-Grasset, «Αι Αθηναί τω 1834», *Αρμονία*, 1 (1901) 12. Οι επιστολές που δημοσιεύονται στην *Αρμονία*, ό.π., 12-20 και 123-129 συμπληρώνουν εκείνες που δημοσιεύθηκαν στα *Παναθήναια*, 1 (1900) 263-266 και 349-352, με τίτλο «Αι Αθηναί προ 66 ετών».

2. Λουδοβίκος Ρος, «Η Αθήνα το 1832 και το 1836» στο: *Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα*, Αθήνα 1976, 281· χρειάστηκε να ξαναμεταφράσω το πρωτότυπο· βλ. εδώ και σημ. 4 στο «εισαγωγικό κεφάλαιο».

αρχαίων μνημείων, και θα γινόταν ο πρώτος καθηγητής της αρχαιολογίας στο Οθώνειο πανεπιστήμιο.

ΑΘΗΝΑ, Η
ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Μα η μελλοντική τύχη της Αθήνας είχε κριθεί. Θα γινόταν η πρωτεύουσα του καινούριου ελληνικού κράτους. Δεν ήταν πρακτικοί οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτήν την επιλογή. Η Αθήνα δεν είχε ευνοϊκή γεωγραφική θέση — όπως η Κόρινθος, που βρισκόταν στο σταυροδρόμι στεριάς και θάλασσας — δεν ήταν καν λιμάνι, δεν ήταν ούτε από τις σημαντικότερες προεπαναστατικές πόλεις, και είχε επιπλέον ολοκληρωτικά καταστραφεί. 'Όμως είχε το όνομα, και όπως έγραφε ο Λέο φον Κλέντσε, «το όνομα Αθηναί αρκεί από μόνο-του για να ξαναχτίσει την Αθήνα»³.

«Ανίσως φαντάσματα αρχαιολογίας ή μυθολογίας» απαντούσε στις 27 Μαΐου 1833 η Αθηναί, δηλαδή ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης, «έπρεπε να ληφθούν εις σκέψιν δια την ανέγερσιν των καθεδρών των Βασιλείων, αι Αθηναί βέβαια έπρεπε να προτιμηθούν εις την Ελλάδα. Αλλ' αι Κυβερνήσεις δεν συμβουλευόνται δια τα έργα-των ειμή τους πολιτικούς λόγους». Ακριβώς όμως πολιτική βάση είχε η προτίμηση του 'Οθωνα, και παρά τις αντιπολιτευτικές-του διαμαρτυρίες ο Αντωνιάδης συμπορευόταν — αρκεί να προσέξουμε τον τίτλο που είχε επιλέξει για την εφημερίδα που εξέδιδε⁴.

Πάντως μια τέτοια στάση φανερώνει συνάμα και κάποιες γενικότερες επιλογές — δεν ήταν κοινή και αυτονόητη για όλους. Λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, φαίνεται πως ο Καποδίστριας έβλεπε ή ένιω-

3. Αναφέρεται από τον Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland*, Μόναχο 1965, 102· πβ. και την ελληνική έκδοση του έργου, *Βαβαροί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, 150.

4. Το παράθεμα της Αθηναίς το δανείζομαι από τον Δημ. Ι. Δ. Δρόσο, «Αι Αθηναί πρωτεύουσα του κράτους», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1930, 129-142, όπου εκτενέστερα αποσπάσματα. Το σκεπτικό της επιλογής του τίτλου Αθηναί το εκθέτει ο Αντωνιάδης στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας· βλ. φωτοτυπία στο Σοφία Α. Αντωνιάδη, *Εμμανουήλ Αντωνιάδης*, Αθήνα 1971, 115. Θα ήθελα να θυμίσω εδώ μια επιφυλλίδα της Άνας Δαμιανίδου, «Σε κλίμα βυρωνικό», *εφημ. Αυγή*, 24.1.1988 και *Μνήμων*, 12 (1989) 209-210, που συλλαμβάνει με εξαιρετική διεισδυτικότητα το πνεύμα της εποχής. Σπάνια διαβάζουμε τέτοια κείμενα.

θε τα πράγματα αλλιώς. «Όσες φορές κάποιος από το περιβάλλον του Κυβερνήτη ανάφερε από απροσεξία το όνομα Αθήνα, έβλεπε κανείς αρρωστημένες συσπάσεις των χαρακτηριστικών-του», αναφέρει ένα ανέκδοτο της εποχής. «—Τι μου κοπανάτε πάντα, ξεσπούσε, για Αθήνα; Δεν είναι τάχα μια πόλη όπως οι άλλες;»⁵.

Η προτίμηση λοιπόν του Όθωνα συνόψιζε μian αντίληψη για το μέλλον του νεαρού κράτους. Η Αθήνα δεν ήταν μια πόλη όπως οι άλλες, η Αθήνα ήταν η δόξα του αρχαίου κόσμου, η πόλη των γραμμάτων και των τεχνών, και αυτή θα συμβόλιζε τα ιδανικά του νέου ελληνισμού. Παράλληλα ανασυστήθηκε στην αρχαία-της θέση η Σπάρτη—ο άλλος πόλος του κλασικού ελληνισμού— που κάποιιοι τη σκέφτονταν σαν τη δεύτερη πόλη του βασιλείου. Το νήμα της ιστορίας ξαναπιανόταν στα 338 π.Χ., η Ελλάδα γινόταν και πάλι ελεύθερη. Ακόμα κι αν η επιλογή του Όθωνα δεν ήταν συνειδητή, υποδείκνυε πως ο ελληνισμός συσπειρωνόταν γύρω από ένα εθνικής υφής κράτος, πως θ' ακολουθούσε μια νεοτερικού τύπου πορεία. Η Κωνσταντινούπολη υποβαθμιζόταν· η νέα Ελλάδα θέλει να είναι συνέχεια της αρχαίας, όχι της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Η επιτυχία της επιλογής φάνηκε αμέσως. Ακόμα προτού οριστικοποιηθεί η απόφαση, άρχισαν να καταφθάνουν καινούριοι κάτοικοι, και «ευθύς ως εγνώσθη ότι ενταύθα θα μεταφερθεί η πρωτεύουσα», έγραφε από την Αθήνα ένας ξένος επισκέπτης-της, το 1834, «εκανονίσθη δε και το ζήτημα των κτημάτων των αποχωρησάντων Οθωμανών, ευθύς ανεφύησαν επί του κλασικού εδάφους πολυάριθμοι οικίσκοι και κτήματα διεχωρίσθησαν, και οδοί εχαράχθησαν, και σχετική-τις κινήσεις και ζωή βασιλεύει. Από των ετοιμορρόπων βράχων των αποτελούντων την Ακρόπολιν εξόρμησαν σειραί όλαι οικιών και εν γένει οικοδομημάτων, και τα πλοιάρια καθ' εκάστην μεταφέρουσιν εις Πειραιά μετανάστας αφ' όλων των επαρχιών της Ελλάδος, όπως καταλάβωσιν εγκαίρως θέσιν εις την νέαν πρωτεύουσαν»⁶.

5. Λουδοβίκος Ρος, *ό.π.*, 167. «Οι αρχαίοι υπήρξαν ανήσυχoi κεφαλαί» φέρεται να λέει μian άλλη στιγμή ο Καποδίστριας, *ό.π.*, 49-50· πάντως και ο Ρος δεν είναι καθόλου ευνοϊκά διατεθειμένος απέναντί-του.

6. Thomas Abbet-Grasset, *ό.π.*, 19.

Δύο μόλις χρόνια αργότερα η κατάσταση έχει κιόλας αλλάξει ριζικά. Η Αθήνα έχει αποκτήσει λιμάνι· στη θέση των αλλοτινών λίγων καλυβιών υπάρχει τώρα, στα 1836, ο Πειραιάς, όπου ο ταξιδιώτης «βρίσκει μια μικρή, για την ώρα, αλλά νοικοκυρεμένη πόλη με καλοχτισμένα σπίτια και άλλα κτίρια. Μαγαζιά κι απ' τις δυο μεριές των δρόμων τον προσκαλούν να προμηθευτεί τα μικροπράγματα εκείνα της άνεσης και της καθημερινής ανάγκης που κατά τη διάρκεια του ταξιδιού-του θα του τελείωσαν. Διψάει; μπορεί να απολαύσει σε μικρά μαγαζιά τα καλύτερα γαλλικά κρασιά και τις μπίρες απ' τη Λυόν και τη Μασσαλία. Νιώθει άρρωστος; Βρίσκει αμέσως γιατρό και φαρμακοποιό. Ενώ διαβάζει σε μια γωνιά του δρόμου τα δρομολόγια για να πληροφορηθεί τις ώρες αναχώρησης του όμνιμπους (που λέγεται παντοφορείον) και της βασιλικής ταχυδρομικής άμαξας, έχουν μαζευτεί γύρω-του εκμισθωτές αλόγων και αμαξάδες, και του προσφέρουν τα άλογα και τα αμαξία-τους». Η περιγραφή αυτή του Πειραιά γράφτηκε για να αντιπαραβάλλει, ακριβώς, τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην Αθήνα μέσα σε τέσσερα μονάχα χρόνια, 1832 ως 1836. Και συνεχίζω με άλλα αποσπάσματα από την ίδια πηγή. Τα παλιά τούρκικα τείχη της πόλης «έχουν εξαφανιστεί δίχως ν' αφήσουν ίχνη, και μια καινούρια, χαρωπή πόλη ανοίγεται εδώ μπροστά-του», μπροστά στον ταξιδιώτη που φτάνει από τον Πειραιά. «Κατά μήκος της οδού Ερμού, βλέπει στην αντικρινή άκρη-της τους άσπρους τοίχους ενός επιβλητικού κτιρίου. Είναι το Κυβερνητικό μέγαρο», το παλάτι του Όθωνα, «που ξεπροβάλλει από το χώμα. (...) Κοιτάζει αριστερά, προς το ύψωμα της πύλης των Πατησίων (...) κι εκεί τώρα καμία πύλη, κανένα τείχος. Μεγάλα, τετράγωνα, καλοχτισμένα σπίτια υψώνονται στη θέση-τους».

Αλλά οι αλλαγές δεν είναι μόνο στο δομημένο περιβάλλον, είναι στους ίδιους τους ανθρώπους. Οι δημογέροντες έχουν βγάλει τις φουστάνελες και φορούν φράκο, και: «παντού, καινούρια πρόσωπα, καινούρια σπίτια, καινούρια ήθη. Τα υπολείμματα απ' τους παλιούς κατοίκους έχουν πνιγεί σ' ένα καινούριο πολυάριθμο πλήθος νεοφερμένων. Μονάχα η παλιά σκόνη στριφογυρίζει ακόμα στους δρόμους. (...) Είναι σήμερα» συνεχίζει η αφήγηση, «το απόγεμα μιας γιορτάσιμης μέρας, αλλά» ο ταξιδιώτης-μας «δεν βλέπει πουθενά να χορεύουν. Εκφράζει στον υπηρέτη που έχει μισθώσει την απορία-του. —Οι

χοροί στον δρόμο, είναι η απάντησή, δεν είναι πια της μόδας. (...) Αν θέλετε να δείτε να χορεύουν ακόμα, πρέπει να πάμε στην αρβανίτικη γειτονιά, πίσω από την ανατολική πλευρά της Ακρόπολης. Δεν πάτε όμως καλύτερα στο θέατρο, αφού σε λίγο σκοτεινιάζει; — Στο θέατρο; στην Αθήνα; πού; — Σ' εκείνο το παλκοσένικο, στην παλιά πύλη προς τα Πατήσια»⁷.

ΜΙΑ ΠΟΛΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ

Αν οι άνθρωποι της εποχής απορούσαν κάποτε κι οι ίδιοι με τη γοργότητα της μεταβολής, εμείς δεν είναι λόγος ν' απορούμε. Μπορούμε να ξέρουμε πως η βούληση της αλλαγής είχε από καιρό ριζώσει στη νεοελληνική συνείδηση: μπορούμε να ξέρουμε πως η ίδια η επανάσταση είχε γίνει μ' αυτό το κεντρικό αίτημα: να ευθυγραμμιστούμε ακόμη περισσότερο, χωρίς κάποιες πέδες να εμποδίζουν, με την ευρωπαϊκή πορεία. Έτσι η νέα πρωτεύουσα πήρε αμέσως ευρωπαϊκό χρώμα. «Α, στην Αθήνα η γραφικότητα χάθηκε πια», έλεγε εκείνον τον καιρό — του 1839 είναι η μαρτυρία — ο αυστριακός πρόξενος και παλιός — της κάτοικος Γκρόπιους⁸. Οτιδήποτε το γραφικό, τα τούρκικα λουτρά, οι βρύσες, ακόμη και τα βυζαντινά εκκλησάκια, δεν ταίριαζαν

7. Ρος, ό.π., 280-281, 288, 289 και 290, αντίστοιχα. Οι τιμές, οι αφετηρίες, οι ώρες αναχώρησης και άφιξης του λεωφορείου στην Αθήνα και τον Πειραιά, ο σχετικός κανονισμός (απαγορεύεται το κάπνισμα, απαγορεύονται οι σκύλοι) τυπώνονταν σε ένα είδος αφίσας (23 x 17 εκ.) στα ελληνικά, τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα γερμανικά: ένα τέτοιο μονόφυλλο περιγράφεται στον βιβλιοπωλικό κατάλογο του O' Neil, *Greece, Cyprus, Turkey*, αρ. 15, 1990 λήμμα 79: πβ. και αρ. 16, 1991 (προφανώς δεν πουλήθηκε με την πρώτη). Είχε χρονολογία Σεπτ. 1836 και η ημέρα σημειωνόταν με το χέρι. Τα «τούρκικα τείχη» είναι εκείνα που έχτισε το 1778 ο Χατζή Αλή Χασεκλής: γκρεμίστηκαν την άνοιξη του 1835, βλ. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Τα πρώτα έτη των νεοτέρων Αθηνών*, Αθήνα 1926, 7. Όσο για το «θέατρο» βλ. Ν. Ι. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, Β', Αθήνα 1939, 159-168, όπου και ιχνογράφηση.

8. Στον Earl of Carnarvon, που δυσανασχετούσε για την καταστροφή των τούρκικων λουτρών και των εκκλησιών, *Reminiscences of Athens and the Morea*, Λονδίνο 1869, 16: στις επόμενες σελίδες περιγραφή των γραφικών αναμίξεων που επιβίωσαν. Ο Γκρόπιους έφθασε στην Αθήνα το 1803: βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοφάλης, *Ο Γεώργιος Χριστιανός Gropius*, Αθήνα 1947, 33.

με την εικόνα που ήθελαν να έχουν οι Νέοι Έλληνες για τον εαυτό τους.

Θα αφήσω να περάσουν αρκετά χρόνια, να μεγαλώσει και να ωριμάσει μία περίπου γενιά. Εντωμεταξύ η Αθήνα ριζώσε, φούντωσε, ξεχύθηκε έξω από τα πολεοδομικά-της πλαίσια, που αποδείχτηκαν τελικά ανήμπορα να προβλέψουν την ανάπτυξή-της. Νά πώς την παρουσιάζει, στα 1870 περίπου, ένας ξένος κάτοικος, εξαιρετικά ευνοϊκός για τους Έλληνες:

«Αι Αθήναι δύνανται να υπερηφανευθώσιν επί τοις δημοσίοις αυτών κτιρίοις, αμιλλωμένοις προς τα των μεγίστων πρωτευουσών της Ευρώπης. Ρίψωμεν επί τροχάδην διαβατικόν επ' αυτών βλέμμα. Μετά τα Ανάκτορα και την Μητρόπολιν, το Πανεπιστήμιον επισύρει την προσοχήν δια του κλασικωτάτου μετώπου-του, οι εκατέρωθεν του κέντρου τοίχοι στερούνται θυρίδων, αι δε λευκαί στήλαι αυτού εναρμονίως συνδυάζονται μετά του έσωθεν αυτών ερυθρού τοίχου. Το Αρσάκειον Παρθεναγωγείον, σεμνοπρεπές εκ λευκής μαρμαροκοινίας κτίριον μετά μαρμαρίνου θυρώματος, αποχωριζόμενον της λεωφόρου δια σιδηρών κιγκλίδων. Το Βαρβάκειον, μέγα σχολείον το Ορφανοτροφείον των αρρένων και το των θηλέων το Οφθαλμιατρείον το Πολυτεχνείον το Στρατιωτικόν νοσοκομείον και το Αστεροσκοπείον άπαντα ταύτα εισί άξια λόγου κτίρια, αντάξια του υψηλού αυτών προορισμού. Το υπουργείον των Οικονομικών και το των Εσωτερικών, εν ώ περιέχεται και το Ταχυδρομείον, είναι ογκώδη, άνευ αρχιτεκτονικής κομψότητος ιδρύματα. Τοιαύτη είναι και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, έν εκ των ωφελιμοτέρων χρηματιστικών ιδρυμάτων εν Ευρώπη. Δημόσια κτίρια εις κατασκευήν είναι: η Ελληνική Ακαδημία, προορισμένη δι' όν και η Γαλλική Ακαδημία σκοπόν, μεγαλοπρεπής εκ πεντελικού μαρμάρου οικοδομή στοιχίσουσα πλέον των έξ εκατομμυρίων δραχμών, η Βουλή, το Πολυτεχνικόν σχολείον και έν αρχαιολογικόν Μουσείον προς διατήρησιν των ελληνικών αρχαιοτήτων. Επί πάσι τούτοις μέγਾਲω υπερηφανεύονται οι Έλληνες. Τα πλείστα των ιδρυμάτων τούτων ευσυστήθησαν και διατηρούνται τη μεγαλοδωρία ιδιωτών, ών προεξάρχει ο βαρώνος Σίνας, ο πλούσιος έλλην τραπεζίτης της Βιέννης. Η υλική πρόοδος των Αθηνών, ως και άλλων εν Ελλάδι πόλεων, αν και βαθμιαία,

ουχ ήττον είναι επαισθητή. Προ τεσσαράκοντα ετών ουδεμία των οικοδομών της συγχρόνου πόλεως υπήρχε»⁹.

Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η εικόνα αυτή χρειάζεται κάποια συμπλήρωση από τη σκοπιά-μας. Μας ενδιαφέρει ότι η Αθήνα είχε ένα μεγάλο βουλευτήριο, λεωφόρο, που άρχιζε από την πλατεία Ομονοίας κι έφτανε ως τους στύλους του Ολυμπίου Διός — οι σημερινές

Αμαλίας και Πανεπιστημίου — στον άξονα του οποίου χτίστηκαν τα κυριότερα μνημειακά οικοδομήματα: Βιβλιοθήκη, Πανεπιστήμιο, Ακαδημία, Οφθαλμιατρείο, καθολική εκκλησία, μέγαρο αρχαιολογικής εταιρείας, μέγαρο Σλίμαν, αγγλική πρεσβεία, παλάτι, βασιλικός κήπος. Αργότερα αυτός ο άξονας επεκτάθηκε από τη μια ως το Στάδιο, με το Ζάππειο ενδιάμεσα, και προς βορρά ως το Πολυτεχνείο και το αρχαιολογικό μουσείο.

Παράλληλα πρέπει να επισημάνουμε και τις απουσίες — πιο εύγλωττες συνήθως. Σε όλον τον κεντρικόν αυτόν άξονα δεν υπάρχει ούτε μία εκκλησία, εκτός από την καθολική, που κι αυτή δεν θυμίζει καθόλου κτιριακά θρησκευτικό ίδρυμα. Δεύτερον, πως η Αθήνα του 19ου αιώνα δεν έχει όπερα, δεν έχει θέατρο, δεν έχει πινακοθήκη ή γλυπτοθήκη. Ο κόσμος του πνεύματος εκπροσωπείται με τις πιο λόγιες μορφές: Βιβλιοθήκη, Ακαδημία, εκπαίδευση — στον ίδιον άξονα βρίσκει και το σχολείο των κοριτσιών, το Αρσάκειο.

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ

Το τρίτο που πρέπει να προσέξουμε είναι η έντονη παρουσία του ιδιωτικού. Τα ιδιωτικά κτίρια είναι εξίσου εντυπωσιακά σε μέγεθος, εξίσου φιλόκαλα: στολίζονταν με αγάλματα, με μαρμάρινες κολώνες στην είσοδο, με αετώματα, με επιβλητικά φουρούσια, «και καθώς σ' αυτόν εδώ τον τόπο το μάρμαρο αντικαθιστά την πέτρα, όλα τα σπίτια έχουν αέρα αρχοντικών», έγραφε ένας

9. Κάρολος Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερα*, Αθήνα 1877, 28-29. Ο Tuckerman ήταν αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα.

άλλος επισκέπτης του 1885, για να σχολιάσει αμέσως ύστερα: «όποιος κατορθώσει εδώ να κάνει περιουσία, σκέφτεται αμέσως να την επιδείξει»¹⁰. Άλλωστε ιδιωτικά και δημόσια κτίρια είναι χτισμένα στην ίδια οικοδομική γραμμή: μονάχα το παλάτι έχει τον δικό-του αποκλειστικά χώρο, μονάχα αυτό ευνοείται από μίαν αρχιτεκτονική προοπτική. Ακόμα και η «Αθηναϊκή τριλογία» — Βιβλιοθήκη, Πανεπιστήμιο, Ακαδημία — περιτριγυρίζεται από σπίτια ιδιωτών, δεν την αναδεικνύει μια πλατεία, ένας δημόσιος χώρος — οι δρόμοι την προσπερνούν, δεν οδηγούν σ' αυτήν, εκτός από τη βραχύτατη οδό Κοραή.

Έπειτα τα περισσότερα δημόσια κτίρια είναι προσφορές ιδιωτών: Βαλλιάνειος η Βιβλιοθήκη, Σιναία η Ακαδημία, Βαρβάκειο το αρρεναγωγείο, Αρσάκειο, Ριζάρειος, Ζάππειο, Τοσίτσειο το Πολυτεχνείο, Αβερύφειο το Στάδιο. Πολλά από τα διοικητικά κτίρια είναι παλιές ιδιωτικές κατοικίες, όπως το υπουργείο εσωτερικών και Ταχυδρομείο (μέγαρο Μελά), η παλιά Βουλή (οικία Κοντοσταύλου, σήμερα Ιστορικό και Εθνολογικό μουσείο), η αγγλική πρεσβεία — ακόμα και το ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας¹¹. Και να σημειώσουμε πως οι περισσότεροι από αυτούς τους ιδιώτες είναι απλοί έμποροι, αστοί.

Υπάρχει και μια ακόμα απουσία, που επίσης τονίζει τον ιδιωτικό χαρακτήρα της πόλης: η απουσία μνημείων. Μνημείων καλλιτεχνικών καθαρά, αλλά και ιστορικών. Κατά καιρούς έγιναν διάφορες

10. Ch. Bigot, *Grèce, Turquie, le Danube*, Παρίσι 1886, 9 και 10· πβ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, Αθήνα 1986, 308. Δες και Alfred Gilleron, *Grèce et Turquie. Notes de voyage*, Παρίσι 1877, 267, Henri Belle, *Trois années en Grèce*, Παρίσι 1881, 220.

11. «Όσον δ' αφορά εις τα διοικητικά κτίρια, οία η βουλή, τα υπουργεία, το νομαρχείον, το δημαρχείον, τα δημόσια γραφεία κτλ., πάντα έχουσι κατά το μάλλον και ήττον το ελάττωμα του κακού αερισμού και της κακής θερμάνσεως, τινά δε και του κακού φωτισμού. Ταύτα προέρχονται το μεν διότι τα πλείστα είναι οικίαι μεταμορφωμένα, το δε διότι ουδέν άλλον περί αυτών εφρόντισαν οι κτίσαντες, ει μη πώς να θέσωσι κατά την είσοδον της κυρίας προσόψεων δύο κίονας, ίνα ούτω μιμηθώσι (sic) τον αρχαίον ελληνικόν ρυθμόν!», Γεωργ. Χ. Βάφας, *Αι Αθήναι υπό ιατρικήν έποψιν*, Αθήνα 1878, 180· (το sic ανήκει στο κείμενο).

σκέψεις και προτάσεις· να στηθεί λόγου χάρη ένα μνημείο στον Γρηγόριο τον Ε΄, στον Καποδίστρια, στον Κοραή¹². Όμως τίποτα — μονάχα τ' αγάλματά τους, κι αυτά σαν απλή διακόσμηση στον ελάχιστο ελεύθερο χώρο γύρω από το πανεπιστήμιο και τη Βιβλιοθήκη. Το μνημείο για τους αγωνιστές του '21 ξεχάστηκε κι αυτό γρήγορα. Κρήνες, συντριβάνια, αγάλματα κάποιων διαστάσεων δεν στόλισαν την Αθήνα. Τελικά το μόνο κτίριο μνημειακών διαστάσεων στην πρωτεύουσα ήταν το παλάτι.

ΤΟ ΠΑΛΑΤΙ Αξίζει να σταματήσουμε λίγο στο ζήτημα αυτό. Καθώς ξέρουμε, μαζί με την απόφαση να γίνει η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους πάρθηκε και η απόφαση να χτιστεί το παλάτι —σύμβολο του καινούριου βασιλείου— στην Ακρόπολη επάνω. «Σύμφωνα με τα σχέδια αυτά», αφηγείται ο Λουδοβίκος Ρος, «ο αιωνόβιος αρχιτέκτονας Σίνκελ, με μεγαλοφυή χρησιμοποίηση του στενού χώρου, είχε σχεδιάσει ένα θελκτικό σχεδιάγραμμα γι' αυτόν τον σκοπό. Ο βασιλιάς Όθωνας ταλαντεύτηκε μέρες πολλές ώσπου να πεισθεί για τη μη πρακτικότητα της ιδέας. Με έναν αναστεναγμό απέρριψε το θαρραλέο σχέδιο. Εγκρίθηκε το

12. Συγκεντρώνω εδώ όσες σχετικές μνείες γνωρίζω. Για τις αρχικές προθέσεις της Αντιβασιλείας, βλ. Γ. Α. Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα 1976, 577-578. Το 1864 είχε προταθεί η ανύψωση αγάλματος του Γρηγορίου του Ε΄ στην πλατεία Ομονοίας, βλ. «Αρχείο Α. Χ. Λόντου», *Τετράδια εργασίας Κ.Ν.Ε. - Ε.Ι.Ε.*, 8 (1986) 59· πβ. ένα μονόφυλλο του 1862, *Ο Εραμιστής*, 15 (1978-79) 20-21, αρ. Α 1714. Μνημείο στον Καποδίστρια ήταν ένας από τους στόχους της «Φιλορθόδοξης Εταιρείας», περί το 1840, βλ. J. A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, ό.π., 730. Για την σκέψη να στηθεί ένα μνημείο στον Κοραή, βλ. τις αγγελίες σε μονόφυλλα του 1862, *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε.*, 10 (1988) 49-51, αρ. 239, 248, 249, καθώς και τις μεταγενέστερες απόπειρες του 1870-1875, Λουκία Δρούλια, «Ο συμβολισμός των μνημείων. Μια πρόταση του Λυσ. Καυταντζόγλου για να τιμηθεί ο Κοραής», Αθήνα 1985, ανάτυπο από *Πρακτικά συνεδρίου «Κοραής και Χίος»*, Β' 331-350. Το 1901 «συνέστη εν Αθήναις επιτροπή προς ίδρυσιν χαλκού αδριάντος εις τον τελευταίον Παλαιολόγον»· είδηση από το *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*, 14.1901. Η επιτροπή υπήρχε ως τα 1909, βλ. *Αρχαία Οικογενείας Δραγούμη. Ευρετήρια*, Αθήνα 1989, 25-26. Τέλος το ύστερο άρθρο του Δημ. Βικέλα αναφέρεται στην ίδρυση Ηρώου του Αγώνος στον Λυκαβηττό βλ. *Μελέτη 2* (1908) 321-325.

σχέδιο του Κλέντσε»¹³. Ο Ρος ήταν στο στενό περιβάλλον του Όθωνα, μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ακόμα και τις λεπτομέρειες της πληροφορίας αξιόπιστες.

Όστόσο ούτε και το σχέδιο του Κλέντσε πραγματοποιήθηκε: κρατήθηκε μονάχα ο βασικός κτιριακός κορμός, αφαιρέθηκαν οι αρχικοί πύργοι που κοσμούσαν τις τέσσερις γωνίες, τα σταυρωτά αετώματα, οι κιονοστοιχίες που αποτελούσαν τα εντυπωσιακά προπύλαια. Ο Όθων προτίμησε μια εξωτερική μορφή σεμνή και αυστηρή, η πολυτέλεια φυλάχθηκε για το εσωτερικό.

Ένα μεγάλο λοιπόν, άκομφο σαν στρατώνας παλάτι —ο χαρακτηρισμός «στρατώνας» δεν είναι δικός-μου, αποτελεί κοινό τόπο της εποχής¹⁴— πολλά μικρότερα κομψά κτίρια, πάμπολλα μεγαλεπή-

13. Λουδοβίκος Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις*, ό.π., 94-95.

14. «Στρατώνας»: Stanislas de Nolhac, *La Dalmatie, les Iles Ioniennes, Athènes et Mont Athos*, Παρίσι 1882, 192-193· Alfred Gilleron, *Grèce et Turquie. Notes de voyage*, Παρίσι 1877, 268· Amédée Britsch, *La jeune Athènes. Une Démocratie en Orient*, Παρίσι 1910, 58. Άλλοι δεν χρησιμοποιούν τον όρο, δηλώνουν την απρέσκειά-τους αλλιώς: «Ωκοδομήσαμεν εν τη πρωτεύουση (...) Ανακτόριον άχαρι μεν, αλλά μέγα και καλλιάρμαρον» έγραφε, 1858, ο Αλέξανδρος Σούτσος στον πρόλογο του *Περιπλανώμενου* — στο ίδιο το κείμενο βλέπει τα πράγματα από άλλη σκοπιά: «Εις ακόμφων Ανακτόρων κίονας ο Πραξιτέλης / τεμνομένην την καλλίστην κλαίει λίθον της Πεντέλης», Αθήνα 1874, σελ. λα΄ και 83 (στην πρώτη έκδοση το χωρίο δεν αναφέρεται στα ανάκτορα, *Ο περιπλανώμενος... και η Αγγλία*, Αθήνα 1839, 136)· Charles Bigot, *Grèce, Turquie, le Danube*, Παρίσι 1886, 10-11· *Εθνική Αγωγή*, 4 (1901) 126, όπου περιηγήσεις του γερμανού θεολόγου Erwin Rausch.

Για τα αλλεπάλληλα σχέδια του παλατιού, που συνεχώς μειώνουν την εξωτερική-του κομψότητα, βλ. Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland*, ό.π., 122-125, και την ελληνική μετάφραση, ό.π., 174 κ.ε., όπου, μετά τη σελ. 224, πολλά σχέδια, φωτογραφίες κλπ. Τις αντιδράσεις του αθηναϊκού πληθυσμού για το υψηλό κόστος περιγράφει ο Κωνστ. Μπέλιος στο «Ημερολόγιό»-του· βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Βαράνος Κωνστ. Μπέλιος. Ένας ομογενής στην Αθήνα του 1836», στο: Λουκία Δρούλια, κ.ά., *Σταθμοί προς την νέα ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1965, 204. (Πληροφορίες παρέχουν και τα έγγραφα του βρετανικού υπουργείου εξωτερικών, βλ. Φίλιππος Γλύτσης, Χρήστος Λούκος, Ελένη Μπελιά, *Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, Γ΄ 1836-1837, Αθήνα 1987, ευρετήριο λήμματα: ανάκτορα).

Το εξαιρετικά πλούσιο εσωτερικό του παλατιού, που καταστράφηκε από πυρκαϊά στις αρχές του 1880, εντυπωσίασε τον Théodore Valette, *Souvenirs de voyage en Tur-*

βολα ιδιωτικά μέγαρά, δρόμοι σχετικά φαρδιοί, ο «βασιλικός» κήπος, η έλλειψη μνημείων. Δεν αναφέραμε βέβαια το βασικότερο, ή μάλλον τα δύο βασικότερα. Ένα, τον βράχο της Ακρόπολης, και γενικώς τα αρχαία μνημεία. Δεύτερον, πως όλα τα νεότερα κτίρια, από το παλάτι του Όθωνα ως το τελευταίο χαμόσπιτο, όλα είναι χτισμένα στον νεοκλασικό ρυθμό. Μονάχα το Οφθαλμιατρείο μιμείται τα βυζαντινά κτίρια, η αγγλικανική εκκλησία —στη συμβολή των οδών Φιλελλήνων και Αμαλίας— σε γοτθικό ρυθμό, και δύο ή τρία ιδιωτικά σπίτια, όπως η έπαυλη της δούκισσας της Πλακεντίας —το σημερινό Βυζαντινό μουσείο— που ξεφεύγουν από τον γενικό κανόνα.

ΣΤΗΝ ΣΚΙΑ ΤΗΣ
ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Η Αθήνα του 19ου αιώνα λοιπόν είναι μια προσπάθεια αναβίωσης της αρχαίας πόλης, μιας αναβίωσης που θα δικαίωνε ακριβώς το όνομα Αθήνα. Είναι μια πόλη κάτω από την Ακρόπολη. Αυτή, το μνημείο της αρχαίας δόξας, αυτή αποτελεί και το ιδανικό του Νέου Έλληνα· ο στόχος-του, ο πόθος-του είναι να φανεί άξιος της Ακρόπολης, να ταυτιστεί μαζί-της.

Προτού ακόμα χτιστεί η νεότερη Αθήνα, το κλέος της παλιάς βάραινε απάνω-της. «Χθες» έγραψε ο Λέανδρος, ο πρώτος νεοέλληνας μυθιστορηματικός ήρωας, η Κοραλία, η αγαπημένη-του, «βλέπousα μετ' εμού τας νέας οικοδομάς των Αθηνών "Γνωρίζεις τί ομοιάζωμεν, έλεγεν, ομοιάζωμεν τρυγόνας, αίτινες υπό ιέρακος καταδιωχθείσαι και στερηθείσαι των νεοσσών και συντρόφων, ανακτιζόμεν τας φωλεάς. Αισθάνεσαι την μελαγχολίαν την οποίαν αισθάνομαι περιπατούσα εν μέσω των αρχαίων αυτών ερειπίων και των νέων τούτων στεγασμάτων; Η σύγκρισις αυτή του μεγάλου παρελθόντος της Ελλάδος μετά του μικρού παρόντος-της δεν σε λυπεί;»». Ο μυθιστορηματικός χρόνος είναι 25 Δεκεμβρίου 1833· ο συγγραφικός η ίδια είτε η επόμενη χρονιά¹⁵. Ο Παναγιώτης Σούτσος, ο συγγραφέας,

quie, dans la Mer Noire et en Grèce, Μασσαλία 1875, 87, που το επισκέφθηκε τον Μάιο του 1841 ύστερα από ειδική άδεια.

15. Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, Ντύπλιο 1834, 10.

όριζε το όραμα της μελλοντικής —ακόμα τότε— πρωτεύουσας. Σαράντα περίπου χρόνια αργότερα ένας από τους τελευταίους ρομαντικούς ποιητές, ο Σπυρίδων Βασιλειάδης θα γράψει: «Είς-τινα συγγράμματα το κάλλιστον μέρος αυτών είναι τα ξένα λόγια, motti· ούτως είς-τινας κυρίας είναι τα επί της κεφαλής-των άνθη, και είς τας σημερινάς Αθήνας τα ερείπια της αρχαιότητος»¹⁶. Μα ακόμη καλύτερα το αισθάνθηκε η αγγλίδα γυναίκα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή: αφηγείται ο τελευταίος, όταν πια έχει φτάσει σε βαθιά γεράματα· είμαστε λίγο μετά από τα 1840. «Οι πανταχόθεν του ελληνισμού συρρέοντες νέοι αυτών» των Αθηνών δηλαδή, «κάτοικοι, είχαν αρχίσει οπωσούν ευπρεπείς οικίας οικοδομούντες. Αλλ' είς την θέαν αυτών ησθάνθην ό,τι η σύζυγός-μου ευφύεστατα είπεν ότε έτη-τινα μετά ταύτα ήλθεν είς Αθήνας, ότι αι νέαι οικοδομαί υπό την Ακρόπολιν και επί της κλιτύος αυτής τη εφαινόντο ως αν ήσαν γονυπετείς προ του επιστέφοντος αυτάς Παρθενώνος»¹⁷.

Η ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑ
ΠΟΛΗ

Ακριβώς όπως η επίσημη γλώσσα, έτσι και η επίσημη πόλη είναι καθαρεύουσα. Ακριβώς όπως η γλώσσα, έτσι και η πόλη αποτινάξε κάθε μεταγενέστερη κληρονομιά, γύρεψε να μηδενίσει τον ενδιάμεσο χρόνο. Κανείς δεν αποτόλμησε να χτίσει ένα καινούριο μνημείο στον Λυκαβηττό ή τον Αρδηττό, ούτε και χρειαζόταν. Και αν κάτι πρέπει να προσέξουμε ιδιαίτερα, είναι το σιωπηρό δημοψήφισμα: όπως όλη η Ελλάδα ενέκρινε την επιλογή του Όθωνα και έσπευσε να κατοικήσει στην καινούρια πρωτεύουσα, έτσι και όλοι συμφώνησαν με την καθαρεύουσα μορφή της πόλης, όπως άλλωστε και με την καθαρεύουσα γλώσσα. Ο νεοκλασικισμός επικράτησε σαρωτικά, και όπως όλοι πρόσθεταν μια αρχαιοπρεπή κατάληξη στις λέξεις για να αρχαίσουν, κι έλεγαν παιδίον το παιδί και βασιλέα τον βασιλιά, έτσι όλοι έφτιασαν γύψινες κολόνες στις γωνιές των σπιτιών ή μικρά, φτηνά ακροκέραμα στις στέγες-τους. Το ίδιο όπως ονοματίστηκαν

16. Σπυρ. Ν. Βασιλειάδης, «Επιφυλλίδες, 11 μ.μ.», στο *Αττικά Νύκτες*, Δ', Αθήνα 1884, 235.

17. Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Β', Αθήνα 1895, 6-7.

με αρχαία ονόματα και αρχαία επίθετα που να καταλήγουν σε -ίδης και σε -άδης, ή όπως ονομάτισαν τα μαγαζιά-τους με αρχαιοπρεπείς επιγραφές («πωροπωλείον», «αρτοποιείον») και τα παρόμοια. Και όλα αυτά με άκρα σοβαρότητα χωρίς ίχνος γελοίου. «Η Αθήνα είναι η μόνη πόλη στον κόσμο», έγραφε στα 1913 ο Γουσταύος Φουζέρ, «όπου μερικές καταστάσεις, που αλλού θα φαινότουσαν υπερβολές μυθιστοριογράφου, δεν αγγίζουν την παραδοξολογία. Αν ο Αριστοφάνης ανασταίνονταν ξαφνικά, στην Αθήνα θα ήταν που θα ένιωθε περισσότερο στα νερά-του. Σε μερικές ώρες θα είχε εξοικειωθεί με τους ρωμείκους βαρβαρισμούς και σολοικισμούς και με τους νεοτερισμούς της σημερινής προφοράς. Μα αμέσως, δίχως καμιά προετοιμασία θα μπορούσε να διαβάσει τις επιγραφές στα μαγαζιά, και να μπει σ' έναν κρεοπώλη ή αλαντοπώλη ή αρτοπώλη, λέγοντας πάλι, όπως στους "Ίππεις": "Εἶς οὕτωσὶ πώλης. Τί τούντευθεν; Λέγε. — Μετά τοῦτον, αὐθις προβατοπώλης δεύτερος"»¹⁸, κλπ.

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΔΙΑΜΟΡΦΩΤΗ

Αν τώρα όλα αυτά θελήσουμε να τα ενοήσουμε ιστορικά, δηλαδή όχι να τα κρίνουμε, παρά να τα εντάξουμε στο δικό-τους πλαίσιο, θα διαπιστώναμε, νομίζω αβίαστα, ότι η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της Αθήνας στον 19ο αιώνα — κυρίως, αλλά και ως τις μέρες-μας — εκφράζει δύο τάσεις που στη λογική-μου αποτελούν καίρια χαρακτηριστικά της κοινωνίας. Η πρώτη είναι να προβληθεί η αρχαιοελληνική διάσταση της νεοελληνικής ταυτότητας. Η δεύτερη είναι η ισχυρή παρουσία του ιδιωτικού: ιδιωτικά σπίτια, ιδιωτικές δωρεές, έλλειψη δημόσιων μνημείων.

Εθνική καταγωγή και ιδιωτική πρωτοβουλία. Ανάμεσά-τους, κενό. Παρατηρούμε δηλαδή, και σ' αυτήν την περίπτωση, πως στον 19ο αιώνα η κοινωνία δεν είχε επαρκώς διαρθρωθεί, πως οι κοινωνικές αντιθέσεις που έθρεψε δεν κατόρθωσαν να φτάσουν σε κάποια μορφή, να συσπειρωθούν σε συγκροτημένες ομάδες, που θα υποστήριζαν αποκρυσταλλωμένες ή ενιαίες λογικά απόψεις, θεωρίες. Έτσι,

18. Gustave Fougères, *Athènes*, στη σειρά *Les villes d'Art célèbres*, Παρίσι 1923, 170-171. Το χωρίο του Αριστοφάνη, *Ίππης*, στ. 131-132 το παραθέτει συντομωμένο.

όπως και στην οικονομία, οδηγούμαστε και στην κοινωνική οργάνωση στην ιδιωτική πρωτοβουλία: κόμματα προσωποπαγή, κομματικές σχέσεις πελατείας, εφημερίδες που τις γράφει ένας άνθρωπος, σύλλογοι που συσπειρώνουν φίλους και τίποτ' άλλο. Μόνος κοινός συνδετικός κρίκος το «εθνικό». Δεν συναντάμε «μερικά» συμφέροντα, «μερικές» απόψεις, δηλαδή ομάδες που να εκφράζουν ένα μέρος της κοινωνίας. Όχι. Μονάχα το εθνικό ή το ατομικό.

«Όλη η πρόοδος που πραγματοποιήθηκε εδώ και μερικά χρόνια στην πρωτεύουσα, καθώς εξάλλου και σ' όλο το βασίλειο», έγραφε ο Ερρίκος Μπελ, πρώτος γραμματέας της γαλλικής πρεσβείας από το 1861 ως τα 1863, «οφείλεται αποκλειστικά στην ατομική πρωτοβουλία. (...) Η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν περιορίστηκε στις όμορφες ατομικές κατοικίες. Ιδρύθηκαν σχολεία, άσυλα, βρεφοκομεία, γυμνάσια, που ίσως να είναι υπερβολικά πολυάριθμα — κάποτε μάλιστα, πρέπει να το ομολογήσουμε, οφείλονται και σε κίνητρα ματαιοδοξίας, όχι μόνο πατριωτισμού. Αφιερώνουν σεβαστά ποσά για να υψώσουν ένα τέτοιο ίδρυμα, δίχως να νοιαστούν αν υπάρχουν ήδη άλλα, άδεια ή αχρησιμοποίητα. Τα θέλουν μεγάλα, για να χαράξουν μπροστά με χρυσά γράμματα τ' όνομά-τους: δεν νοιάζονται παρά για την εμφάνιση, δίχως να σκεφτούν πολύ και τη χρησιμότητα. Συχνά τα χρήματα σώνονται προτού τελειώσει το κτίριο, που απομένει ξέσκεπο, με τα παράθυρα να χαίνουν»¹⁹.

Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥ «ΜΕΡΙΚΟΥ»

Αντίθετα το «μερικό» δεν αποτυπώθηκε στην Αθήνα γιατί έλειπε από την κοινωνική συγκρότηση. Οι αντίπαλοι του Όθωνα, οι αντίπαλοι της μοναρχίας ήταν κάποια άτομα, όπως και οι υποστηρικτές -του. Δεν εκφράζανε ενιαίες τάσεις. Λοιπόν το παλάτι, που ο Όθωνας με μια ευρωπαϊκή αντίληψη της μοναρχίας το φανταζόταν το πρώτο, ή έστω, στην περίπτωση των Αθηνών, το πάρισο της Ακρόπολης μνημείο, από τη στιγμή που κατέβηκε από τον ιερό βράχο ολοένα και συρρικνωνόταν. Ένα ένα τα μνημειακά-του στολίδια κρίθηκαν περιττά, και μια μονάχα κιονοστοιχία πραγματοποιήθηκε. Το παλάτι

19. Henri Belle, *Trois années en Grèce*, Παρίσι 1881, 19.

δεν συμβόλιζε τίποτα, δεν υπήρχαν δυνάμεις, κοινωνικά συγκροτημένες, που να θεωρούν τη μοναρχία το στήριγμα ή το εμπόδιο στα σχέδιά-τους.

Το ίδιο και η εκκλησία. Στους κόλπους-της δεν συσπειρώθηκε κάποια κοινωνική ομάδα, που να επιδιώκει κάτι το διαφορετικό μέσα από αυτόν τον θεσμό· όχι, εκκλησία και έθνος ταυτίζονταν απόλυτα, και έτσι οι καινούριες εκκλησίες υποτάχθηκαν αδιαμαρτύρητα στον ρυθμό της εποχής, ή πάλι η Ιερά Σύνοδος αρέσθηκε σ' ένα μικρό οικόπεδο στην Πλάκα, και κανείς δεν έκρινε απαραίτητο να βρεθεί ο ένας ή ο άλλος τρόπος ώστε οι Αθηναίοι να διακρίνουν, στον καθημερινό-τους περίπατο, την αίγλη, το κύρος ή τη δύναμη της ελληνικής εκκλησίας²⁰. Η δημοτική αρχή επίσης: το μέγαρό-της στεγάζει απλώς τις υπηρεσίες-της, δεν έχει τίποτα να δείξει, γιατί γύρω από αυτήν δεν οργανώθηκαν συμφέροντα διαφορετικών ομάδων²¹. Αντίθετα στην Ερμούπολη, όπου μια εμπορική τάξη στηρίχθηκε στον Δήμο-της για να αντιπαλέψει με το κεντρικό κράτος, το Δημαρχείο υψώνεται περήφανα συνέχοντας την πόλη γύρω-του.

Και βέβαια δεν πρόκειται για πολιτικές ή αυστηρά ταξικές συσπειρώσεις μονάχα, παρά ευρύτερα, για διαφορετικές, έστω, αισθητικές επιλογές: είναι χαρακτηριστική η έλλειψη της όπερας, του κατεξοχήν αστικού μνημείου στις καλές τέχνες. Είναι χαρακτηριστικό επίσης πως το Ζάππειο, που χτίστηκε για να φιλοξενεί εμπορικές εκθέσεις και οικονομικές λειτουργίες, δεν διαφοροποιήθηκε από τα υπόλοιπα κτίρια. Η Εθνική Τράπεζα πάλι, της οδού Αιόλου, το ίδιο — λες και υποδηλώνει, άθελά-της, με τη μορφή που έχει, πως δεν ανέτρεψε, όπως οραματιζόνταν οι ιδρυτές-της, τις σχέσεις του χρήματος με την οικονομία: παρέμεινε ένα απλό πιστωτικό ίδρυμα, συντηρητικό της υπάρχουσας οικονομικής δομής.

20. Είναι χρήσιμη εδώ η οξυδέρκεια του Ειρηναίου Ασώπιου· στο άρθρο-του «Καλλιτεχνικόν θρησκευτικόν αίσθημα», *Απτικόν Ημερολόγιον του 1890*, Αθήνα 1889, 311-312 επισημαίνει πόσο μικρές ήταν οι εκκλησίες της Αθήνας.

21. Παραπέμπω εδώ, αλλά το βιβλίο είναι πολλαπλά χρήσιμο για το θέμα-μας, στον Κωνσταντίνο Τσουκλά. *Εξάρτηση και αναπαρχαγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

Οπωσδήποτε αυτή η καθαρύουσα μορφή της Αθήνας, αυτή η αγκυλωμένη αρχιτεκτονική βούληση²², που δεν διακινδυνεύει, δεν προτείνει, παρά συντάσσεται στον ελάχιστο κοινό παρονομαστή-της, δεν επιτρέπει να διαφανεί όλος ο πολύμορφος κόσμος, ο ποικίλος, του 19ου αιώνα. Τον φιλτράρει, κφήνοντας ορατές μονάχα την εθνική έξαρση και την κοινωνική ασάφεια — τα μεγάλα δηλαδή μεγέθη. Μας επιτρέπει έτσι να διακρίνουμε ότι τα δύο κεντρικά προβλήματα του νεοσύστατου κράτους, το αλυτρωτικό και η οικονομική ανάπτυξη, απέμειναν απλώς αιτήματα, ρευστά, χωρίς πολιτικές προτάσεις· μας επιτρέπει να διακρίνουμε ότι δεν συνειδητοποιήθηκε, δεν έγινε κοινός — είτε μερικός — τόπος πως η ανάπτυξη ενός εθνικού κράτους και η ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλληλοαντιστρατεύονταν, όπως αλληλοαντιστρατεύονταν η αστικού τύπου ανάπτυξη, όπου η βιομηχανία θα ήταν πυρήνας της οικονομίας, με το παλιό αρχαϊκό μοντέλο της εμπορευματικής ανάπτυξης που στηριζόταν στις συγκυρίες ενός διεθνούς εμπορίου. Ή ακόμη, πως αυτού του είδους η εμπορευματική ανάπτυξη, στην οποία επίσης είχε στηριχτεί η άνθηση του ελληνικού εμπορίου προεπαναστατικά, ερχόταν μοιραία σε σύγκρουση με τις αντίπαλες εθνικές συνειδήσεις, γιατί διατηρούσε μian αρχαϊκή αντιστοιχία εθνωτικής και κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Ίσως βοηθάει εδώ να ξεπεράσουμε τα χρονικά-μας όρια και να δούμε πώς όταν, με τους πολέμους του 1912-1922, η μοιραία αυτή σύγκρουση ήρθε, όταν έκλεισε ο κύκλος της εθνικής ολοκλήρωσης, η εθνική πρωτεύουσα άρχισε να αποβάλλει, λίγο λίγο, την αρχαία, την καθαρύουσα ενδυμασία-της. Και η ιδιωτική πρωτοβουλία που την είχε υφάνει, άρχισε τώρα να την κατεδαφίζει.

22. «Ο γερμανός αρχιτέκτων Μέντελσον είχε μείνει κατάπληκτος με την οικτρή αρχιτεκτονική εμφάνιση των Αθηνών», έγγραφε στα 1931 ο Φώτος Πολίτης. «Πώς όχι; Η Αθήνα είναι προσόψεις μόνο σπιτιών, και μάλιστα προσόψεις ή κακού γούστου, ή γούστου παλιωμένου. Και όμως, και το ευτελέστερο χωριάτικο σπίτι είναι μνημειώδες γιατί εκφράζει τη ζωή του χωρικού», βλ. *Επιλογή κριτικών άρθρων*, Δ', Αθήνα 1991, 213.

B' «Ανατολή ή Δύσις;»

«Τι είναι η Ελλάς;» Αυτός ήταν ο τίτλος ενός σύντομου άρθρου που φιλοξένησε το 1842 το περιοδικό *Εραμιστής*, ένα περιοδικό αυστηρά λόγιο και βαρυσήμαντο ταυτόχρονα. Κάτω από τον τίτλο, ένα μικρό παράθεμα φανέρωνε πόση σοβαρότητα είχε το θέμα για τον συγγραφέα: «To be or not to be, that is the question. Hamlet). Και το άρθρο άρχιζε ως εξής: «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις; Ίσως το ζήτημα τούτο φανεί εκ πρώτης όψεως αδιάφορον, (...) όμως (...) είναι το σπουδαιότερον». Συγγραφέας του άρθρου ο Μάρκος Ρενιέρης, νεαρός ακόμα, αλλά που είχε ήδη ενταχθεί στις ηγετικές μορφές της κοινωνίας στα χρόνια που εξετάζουμε²³.

Ένα τέτοιο ερώτημα θα ήταν αδιανόητο πριν από το 1830. Όλη η ελληνική σκέψη ήταν στραμμένη προς τη Δύση. Τα παραδείγματα αφθονούν: ας περιοριστούμε σε ένα από τα σαφέστερα. Ο λόγος είναι στον Δημήτριο Χρηστίδη, προσωρινό διοικητή της Σάμου, 17 Απριλίου 1829: «Έπειτα, ας συλλογισθώμεν, αδελφοί, ότι σήμερα η Ελλάς σχηματίζει μίαν νέαν οικογένειαν της Ευρώπης, ο βίος-μας έχει εις το εξής κριτάς τους εξευγενισμένους Ευρωπαίους και όχι τους βαρβάρους Τούρκους. Η μερική και η δημόσιος διαγωγή πρέπει να κανονίζεται κατά το παράδειγμα των Ευρωπαίων. Είναι καιρός πλέον να μάθωμεν να ζώμεν Ευρωπαϊκώς»²⁴.

23. *Εραμιστής*, έτος Β' 1 (1842) 189. Πβ. τα μαθήματα που έκανε στα 1859, και δημοσιεύτηκαν αργότερα: βλ. Μ. Ρενιέρης, «Γαλλία και Ελλάς», *Αττικόν Ημερολόγιον του 1874*, 396-411. Για τον Μάρκο Ρενιέρη (1815-1897) δεν διαθέτουμε νεότερη βιογραφία: το σχετικό λήμμα στο *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν, Συμπλήρωμα*, Αθήνα 1902-1905, καλύπτει τα βιογραφικά-του: οι ιδέες-του διαφαίνονται από όσα, σκόρπια, σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς στον *Ελληνικό Ρωμαντισμό*. Πβ. και Ελένη Δ. Μπελιά, «Το αρχαίον Μάρκου Ρενιέρη», *Πρακτικά Δ' διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ', Αθήνα 1981, 191-194.

24. Επαμ. Σταματιάδης, *Σχμακιά*, Β', Σάμος 1881, 423.

Αλλά είδαμε ότι πολλά άλλαξαν μετά το 1830, πολλά πήραν και την αντίθετη μάλιστα τροχιά. Δέκα χρόνια αργότερα το δίλημμα είχε θεθεί: ο τρόπος που πραγματεύτηκε το θέμα ο Μάρκος Ρενιέρης φανέρωνε και τη βαρύτητά-του. Η Ελλάδα προκειμένου να συνεχίσει την πορεία-της έπρεπε να λύσει ερωτήματα που προεπαναστατικά νόμιζε πως είχαν λυθεί: ποιον δρόμο ήθελε; ή, ποιος δρόμος της ήταν μοιραίος; Και είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως, όσο προχωρούν τα χρόνια, ο προσανατολισμός μεταστρέφεται: η Ελλάδα αρχίζει να προσβλέπει και προς την Ανατολή. Απογαλακτισμός από την μητέρα Ευρώπη; κομπορρήμων αυτοπεποίθηση; ή δίλημμα πλαστό, που κάλυπτε με ιδεολογική χροιά ερωτήματα πιο δυσεπίλυτα;

Περί το 1850 η καινούρια ισορροπία έχει διαμορφωθεί: η Ανατολή είναι για πολλούς σημαντικότερη από τη Δύση. Το σύνθημα «η Ανατολή δια της Ανατολής» έχει ριχτεί, η αναβάθμιση του Βυζαντίου ενισχύει την ανατολική υφή του ελληνισμού²⁵. Κάποιοι προχωρούν περισσότερο — μήπως στο κάτω κάτω και οι αρχαίοι Έλληνες ήταν ανατολίτες; Η άποψη αυτή διατυπώθηκε από λόγιο που δεν ζύγιαζε, ίσως, πάντοτε τα λόγια-του, αλλά που οπωσδήποτε διεκδικούσε μίαν από τις κύριες θέσεις στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, τον Αναστάσιο Γούδα, στα 1864.

Και την ίδια χρονιά ο Γούδας με άλλη ευκαιρία έγραφε: «Θέλεις λοιπόν λαέ της Ανατολής να γίνεις πλούσιος και ευδαίμων; (...) θέλεις να ανακτήσει την αρχαίαν-της δόξαν και εύκλειαν η πατρίς-σου; (...) Ω, αν θέλεις (...) λαέ της Ανατολής, από σε εξαρτάται». Και αφού ο Γούδας διατυπώσει τις προτροπές-του — προτροπές που, παρεμπιπτόντως, θα τις χαρακτηρίζαμε «ευρωπαϊκού τύπου», όπως σεβασμό στους νόμους, εργασία επίμονη και αποδοτική, «αντικατάστασιν της λειψανδρίας δια μηχανών» — καταλήγει: «Μιμού των δυτικών λαών μόνο το φίλεργον. Οφελήσου προσωρινώς από της

25. Εδώ, εκτός από τον *Ελληνικό Ρωμαντισμό*, ο αναγνώστης πρέπει να συμβουλευθεί και το άλλο σχετικό μελέτημα του Κ. Θ. Δημαρά, «Η φωτισμένη Ευρώπη», *Φροντισματα*, Αθήνα 1962, 3-23. Χρήσιμο είναι να συσχετίσουμε το θέμα με το κεφάλαιο «Ανατολής και Δύσεως ορθοεσίαι», Σπυρ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1857, 396 κ., ιδίως σελ. 404 και 411-412.

σοφίας-των, μέχρις ού αναπτύξεις συ τελειοτέραν (...). Μιμού τον Θεμιστοκλέα (...τον Σωκράτη, κλπ.). Μιμού τούτους, πρόγονοί-σου ανατολίται ήσαν άπαντες»²⁶.

Λίγο πιο ύστερα, τον Σεπτέμβριο του 1868, διαβάζουμε σ' ένα σατιρικό φύλλο, την εφημερίδα «Κόλασις», ένα κείμενο-προκήρυξη:

«*Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία*
Θεός και λαός
ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΛΑΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ»

Η Ανατολή υπήρξεν η εστία του φωτός και των επιστημών. Ο Ήλιος δια της ανατολής ανερχόμενος...

Δεν πρόκειται για κείμενο που ειρωνεύεται· πρόκειται για πραγματικό «πιστεύω», έστω και αφελών, που μαρτυρεί καλά τις τάσεις της εποχής. Ύστερα από όμοιας υφής επιχειρήματα υπέρ της Ανατολής, ακολουθούν οι προτροπές: «Κωφεύσατε προς Θεού! κωφεύσατε εις πάσαν ξένην εισήγησιν βαυκαλίζουσαν υμάς οτέ μεν δια των ζητημάτων θρησκείας, (...) οτέ (...) γλώσσης. (...) Αναθρέψατε τα παιδιά, μορφώσατε την γυναίκα, καθιερώσατε την εργασίαν, ανυψώσατε τον εργάτην. Ιδού το φως»²⁷. Και εδώ οι προτροπές έχουν, πάλι, ευρωπαϊκή χροιά.

Προτού επιχειρήσουμε να ενοήσουμε κάπως τα πράγματα, ας ξεκινήσουμε από μία λογική, ή έστω, γεωγραφική λεπτομέρεια. Για να ονομάσεις την Ελλάδα, τα Βαλκάνια γενικότερα, «ανατολή», σημαίνει πως η σκοπιά-σου είναι «δυτική», πως την κοιτάζεις από τη μεριά της Ευρώπης. Αυτή η λεπτομέρεια διέφευγε, νομίζω, από όσους θεωρούσαν πως είμαστε «ανατολή» — όπως διαφεύγει και σήμερα από μερικούς.

26. Αρχαίοι Έλληνες: «Περί του Μέλλοντος της Ανατολής», *Η Μέλισσα της Ανατολής*, περίοδος Β', 1 (1864) 84-86. Το περιοδικό αυτό το εξέδιδε ο Α. Ν. Γούδας. «Θέλεις λοιπόν λάε»: «Έρευναι περί των αιτίων της μη αυξήσεως του πληθυσμού κατά-τινα μέρη της Ανατολής», ό.π., 39-41. Για τον Α. Ν. Γούδα (1816-1882) βλ. τη νεκρολογία-του στην *Ποικίλη Στοά* 1883, 403-404.

27. Εφημερίς *Κόλασις*, 17.9.1868. Το άρθρο είναι ανυπόγραφο («εκ του γραφείου του Προεδρείου της Δημοκρατικής» κλπ.). Σε παλιότερα φύλλα της εφημερίδας βρίσκουμε την υπογραφή του εκδότη, Π. Διονυσίου.

Έπειτα είπαμε για την προεπαναστατική στάση να μην ξεχνάμε πως για πολλούς επιβίωσε για όλο το διάστημα που εξετάζουμε. Όπως τον Δεκέμβριο του 1826 ο Αλέξανδρος Σούτσος για να καυτηριάσει έναν μοραίτη πρόκριτο τον ονομάζει «...βάνανσος πολίτης / Καλμούκος, μιζοβάρβαρος, βαθύς ανατολίτης», έτσι και στα 1840 ο Θεόδωρος Ορφανίδης θέλοντας να ειρωνευτεί κάποιον δάσκαλο τον χαρακτηρίζει: «εκ των σχολαστικών τούτων λειψάνων της Ασιατικής βαρβαρότητας». Άλλωστε και ο Μάρκος Ρενιέρης, στο ίδιο άρθρο με τον τίτλο του οποίου ξεκινήσαμε, συμπεραίνει πως η Ελλάδα «είναι Δύσις και όχι Ανατολή, ότι εις τους χρόνους της παρακμής και της διαφθοράς, επί Βυζαντινών, εφάνη λησμονούσα εαυτήν και εις το αντίθετον αυτής μετασχηματιζομένη· ότι όμως αναγεννηθείσα ήδη...». Το ίδιο και λίγο αργότερα ο Σ. Α. Κουμανούδης: «αποσειόντες πλέον γενναίως τον Ανατολικόν της στασιμότητος ζυγόν όστις πάλαι ποτέ επελθών από ξένης γης εκάθησε βαρύς επί τον πολύτλαν τράχηλόν-μας, και προστιθέμενοι μετά φαιδρότητας εις τους προοδύοντας λαούς της ανέκαθεν πατρίδος-μας Ευρώπης, ήτις έχει το ως αληθώς άξιον λογικών όντων σύνθημα: *κίνησις*»²⁸.

Όστόσο η Ευρώπη στάθηκε αδύνατο να κερδηθεί· κάτι παραπάνω: είδαμε πως ακριβώς αυτά τα χρόνια η απόσταση μεγάλωνε, και το χειρότερο, πολλά ευρωπαϊκά κράτη έδειχναν πια εχθρική στάση. Ευνόητο· μπροστά στη σκληρή πραγματικότητα, χρειάζόταν κάποια αντισταθμιστική θεωρία, μια θεωρία που θα κάλυπτε τις εγγενείς αδυναμίες με μιαν επίφαση της διαφορετικότητας, της ιδιαιτερότητας, της ιδιοσυστασίας, δήθεν, του νέου ελληνισμού. Μια θεωρία που διέστελλε, προσεκτικά, στο φραστικό επίπεδο την «Ασία» από την

28. Αλέξανδρος Σούτσος, *Σάτυραι*, Ύδρα 1827, 19· «Καλμούκος» μογγολική εθνότης, που ένα τμήμα-της κατοικούσε στη Ρωσία. Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης, περ. *Ο Τοξότης*, φυλλ. α' (Μάρτιος 1840) 12. Μάρκος Ρενιέρης, ό.π., 213. Να προσέξουμε πως ο Ρενιέρης θεωρεί ότι η Ελλάδα «επί Βυζαντινών» λησμόνησε τον παλιό-της εαυτό. Σ. Α. Κουμανούδης, *Πού σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερα*, Βελιγράδι 1845, 27· η φράση αυτή αποτελεί και την κατακλείδα του μελετήματος. Πβ. και σελ. 8, την υποσημείωση, όπου ο Κουμανούδης αποδίδει εύσημα στο άρθρο του Ρενιέρη.

«Ανατολή», προκειμένου να μπορέσει να γεννηθεί ένα καινούριο περιεχόμενο, θετικά φορτισμένο, για τον όρο «Ανατολή»²⁹.

(Φαίνεται πως στη γέννησή-του παρέστεκαν οι Μοίρες, και πρόσφεραν στο νεόπλασμα τούτο μακροβιότητα, βιολογική αντοχή και άμετρη προσαρμοστικότητα.)

Γ' Ο «λαός» κιβωτός του ελλητισμού

«Δύο στοιχεία κοινωνικά, δύο στοιχεία εθνοσωτήρια ανακλύπτουσιν εκ της απραξίας, και υποδύουσιν άρτι τον αγώνα' τα δύο συνδιατρίψαντα εν τη πολυετεί αρχία' ο ΛΑΟΣ και η ΓΥΝΗ. Μόνον εν τούτοις η Ελλάς εστι νέα»³⁰ — αυτά δια στόματος Σπ. Ζαμπέλιου, 1856.

«Είμεθα λοιπόν κατεστραμμένοι; Όχι. Υπάρχει ο λαός και τα παιδιά. Δύναται ο πρώτος να μας σώσει, δυνάμεθα να σώσωμεν τα δεύτερα. Ες άλλοτε περί των υιών. Εν τω λαώ όμως, ως αείποτε, σφύζει και νυν αγνόν της Ελλάδος το αίμα. (...) Ο δεσμώτης αλλ' αθάνατος ούτος λαός, όστις περιφρονούμενος ως χυδαίος (...) διεσώθη δι' αυτό τούτο, ότι κατεφρονείτο και απελακτίζετο μακράν των αρχόντων, διέμεινεν αγνός και αμίαντος, ούτε εξελατινίσθη, ούτε εξετουρκίσθη, αλλ' ετήρησεν αμιγή και γνήσια της Ελλάδος το αίμα και την διάνοιαν, το αίσθημα και το φρόνημα. Μάχεται αδιαλείπτως και αυθορμήτως υπέρ της πίστεώς-του ή της ελευθερίας-του, ως χθες έτι, εν Κρήτη. Ενίστε, αποθείς το όπλον παρά τη πλευρά, τραγωδεί... Και εντεύθεν τα θεσπέσια δημοτικά-του άσματα. Εδώ λοιπόν. Εδώ μόνον δύναταί-τις ν' ανεύρει το ελληνικόν καθόλου πνεύμα, την ελληνικήν μάλιστα καρδίαν»³¹. Σπυρίδων Βασιλειάδης, ο ποιητής, 1873.

«Και αληθώς ο ελληνικός λαός, εν όσω μένει αδιάφθορος και πιστός εις τα πάτρια, είναι πάντοτε, με όλας τας αδυναμίας και τα ελαττώματά-του, λαός εκλεκτός και θαυμάσιος. (...) Ο βασιλεύς και ο λαός είναι αι δύο πηγαί παντός αγαθού, ουδενός δε ουδέποτε κα-

29. Η παρατήρηση αυτή στηρίζεται σε λιγοστά παραδείγματα· χρειάζεται επομένως να επιβεβαιωθεί. Η Συναγωγή του Κουμανούδη λίγη βοήθεια παρέχει.

30. «Λόγιοι και γλώσσαί της ΙΔ' εκατονταετηρίδος», *Πανδώρα* 7 (1856) 157.

31. Σ. Ν. Βασιλειάδης, *Αττικάί Νύκτες*, Α', Αθήνα 1873, 28-29. Το ίδιο κείμενο, Β', Αθήνα 21882, [πρόλογος] σελ. 28-29· πβ. 8. Ο Βασιλειάδης επιμένει ιδιαίτερα στην έννοια «λαός»· πβ. ό.π., Α', Αθήνα 21884, σελ. μζ', ξδ', και Δ', Αθήνα 21884, 322-323 και 442.

κού, και εικότως, κ' ου και οι δύο είναι αναμάρτητοι»³². Αυτά ο Δημ. Βερναρδάκης, 1875.

Αν χρειάστηκε ο σωφειτής των μαρτυριών είναι γιατί τα ζεύγη «γυνή-λαός», «παιδί-λαός» και «βασιλιάς-λαός» βοηθούν στην τεκμηρίωση των σημασιών που αποκτά, στα χρόνια-μας, αυτή η λέξη. Γιατί στην ουσία τα ζεύγη λειτουργούν —ίσως ενδόμυχα, ίσως και ασυνείδητα για όσους τα προτείνουν ή τα αποδέχονται— ως επίθετα προσδιοριστικά του λαού. Ο λαός εμφανίζεται αναμάρτητος, αφελής, αγνός — δηλαδή χωρίς δικαιοδοσίες, χωρίς ιστορία, χωρίς απαιτήσεις: σαν κάτι το έξω από την κοινωνική πραγματικότητα. Κοινωνία είναι ο μη-λαός: αυτοί που γράφουν, που μιλούν, που κυβερνούν. Δηλαδή αυτοί ακριβώς που διαμορφώνουν και το νοητικό σχήμα του αγνού και αιμίαντου λαού.

Ταξικές διαφοροποιήσεις είχε η προεπαναστατική κοινωνία. Δεν έχει ακόμα επιχειρηθεί η απογραφή-τους: πολύ περισσότερο δεν έχουμε σαφή εικόνα των πολιτισμικών διαβαθμίσεων ανάμεσα στις ποικίλες διαστρωματώσεις. Στο λεκτικό επίπεδο η διάκριση παρουσιάζεται απλουστευτικά διχοτομική: «άρχοντες» και «κοινός λαός» ή «κοινολαίτες» — όρος που δεν περιέχει, όσο έχω διαπιστώσει ιδεολογικές συνδηλώσεις³³. Ωστόσο, από τα μέσα του 18ου αιώνα άρχισε να διαμορφώνεται μια μεσαία κοινωνική ομάδα, που στηριζόταν, ξέρουμε, στο εμπόριο. Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους μάλιστα, η μεσαία αυτή τάξη άρχισε να παίρνει χαρακτηριστικά παρόμοια με την ευρωπαϊκή αστική τάξη: να στηρίζεται στον τριτογενή τομέα, να στελεχώνει τον κρατικό μηχανισμό, να αυξάνει ποσοτικά, και —αυτό μας ενδιαφέρει εδώ— να δημιουργεί μιαν αστική συνείδηση και αστικούς τρόπους συμπεριφοράς. Είναι λοιπόν γύρω στα χρόνια της επανάστασης η εποχή που η νεοελληνική κοινωνία διασπά-

32. Δημ. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήνα 1962, 73 και 107.

33. Ο όρος «κοινολαίτης» δεν αναγράφεται στη *Συναγωγή* του Κουμανούδη. Μερικές προεπαναστατικές χρήσεις: Ιω. Μπενιζέλος, *Ιστορία των Αθηνών*, επιμ. Ι. Κόκωνας και Γ. Μπάκος, Αθήνα 1986, 161 και 148. *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, 435. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Τα σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα*, Α', Αθήνα 1870, σελ. λ', υποσ.

ται³⁴: απέναντι σ' έναν αγροτικό κατά βάση, παραδοσιακό πολιτισμό, άρχισε να αντιπαράθεται ένας νεοτερικός, αστικού τύπου πολιτισμός — αυτός που προωθεί το κινούμενο ιδεολογικό πλέγμα που θα συνέχει τώρα την κοινωνία, την εθνική συνείδηση.

Όσο διαρκούσε η πρώτη-του ορμή, ο αστικός πολιτισμός ευελπιστούσε πως θα κατόρθωνε να απλωθεί ευρύτατα: πως θα επηρέαζε, θα ενσωμάτωνε —κυρίως χάρη στη διάδοση της εκπαίδευσης— το μέγιστο τμήμα του αγροτικού πολιτισμού. Ακριβώς την εποχή που ξέσπαγε η επανάσταση, στα 1821, ο Κοραΐς έγραφε: «Και μην απορήσει-τις ότι εις ανατροφήν πτωχών παιδίων συμβουλεύω Μουσικήν. Άπορον ήθελε δικαίως φανήν αν συμβούλευα την τελείαν και πολυδάπανον μουσικήν. Αλλά πρώτον, εις τίνα δεν είναι γνωστόν ότι από τους πένητας, και εξαιρέτως από την τάξιν των γεωργών-μας, πολλοί έχουν καθέννας την λύραν-του; Αρκεί να μαθητευθώσι τα τέκνα-των να λυρίζωσιν ολίγον αρμονικότερα. Έπειτα οι λυρισταί δεν περιορίζονται εις μόνον το όργανον: ουδέ λυρίζουν μόνον αλλά και λυρωδούν. Πόσην ωφέλειαν δεν ήθελαν προξενήσιν εις τους πτωχούς οι παιδευταί των πτωχών, αν εις τόπον των ανοήτων και πολλάκις ασέμων τραγωδιών εσύνθεταν δια τα πτωχά παιδάρια ύμνους εις τον θεόν και τραγώδια τοιαύτα, οποία να κρύπτωσιν υπό της ηδονής το κάλυμμα ηθικήν-τινα παραίνεσιν!»³⁵.

Η κάπως εντυπωσιακή αφέλεια δεν νομίζω να οφείλεται μόνο στον ενθουσιασμό της στιγμής ή στην αισιοδοξία του γέροντα. Σ' όλο το φούντωμα του ελληνικού Διαφωτισμού, πενήντα χρόνια τώρα, η ελπίδα για μόρφωση, για την ανάπλαση της κοινωνίας γενικότερα, δεν έχει στρωματογραφικά όρια — παράδειγμα ακραίο, αλλά χαρακτηριστικό είναι η πίστη, του Νεόφυτου Δούκα λόγου χάρη, αλλά όχι μόνον αυτού, πως ακόμα και η αρχαιότροπη διάλεκτος θα μπορούσε,

34. Πβ. την απάντηση του Σπύρου Αδραχά στην έρευνα «Λαϊκός πολιτισμός», *Αντί τχ.* 40 (6.3.1976), 42.

35. *Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα*, εκδ. Α. Κ[οραΐ], Παρίσι 1821, σελ. ρις'. Πβ. και Αδ. Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς*, επιμ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα 1988, 720.

με τον πολλαπλασιασμό των σχολείων, να απλωθεί σαν επάλληλα κύματα σ' όλο τον εθνικό κορμό.

Βέβαια το όνειρο δεν μπορούσε να γίνει πραγματικότητα. Μεμονωμένα άτομα, ναι, διαρκώς προσχωρούσαν στον αστικό πολιτισμό, όμως το σώμα των αγροτών ως κοινωνική ομάδα παρέμενε προσκολλημένο στις αρχαϊκές-του αντιλήψεις — βρέθηκε μάλιστα τώρα να είναι περισσότερο αποκομμένο, φορέας ενός διαφορετικού, πια, πολιτισμού. 'Όμως, κι εδώ, η πραγματικότητα αντιστρέφεται: στα χρόνια που ο λαός αποκόβεται από το κοινωνικό γίγνεσθαι, η έννοια «λαός», αυτονομημένη από τις ταξικές-της συνδηλώσεις, αναφορτιμένη συναισθηματικά, εμφανίζεται ως η κιβωτός του ελληνισμού³⁶.

Φαίνεται άλλωστε πως στα χρόνια που μας απασχολούν η ίδια η λέξη «λαός» χρησιμοποιείται ευρύτατα. Αν δεν έχουμε μέτρο για να μετρήσουμε τη χρήση, μπορούμε ωστόσο να την πιθανολογήσουμε: οι σύνθετες λέξεις με πρώτο-τους συνθετικό το «λαός» πολλαπλασιάζονται από το 1821 και ύστερα. Με βάση τις αναγραφές του Σ. Α. Κουμανούδη στη *Συναγωγή Νέων λέξεων* έχουμε τέσσερα τέτοια σύνθετα ως το 1821, είκοσιτέσσερα από το 1821 ως τα 1880 και τριάντα για την επόμενη εικοσαετία.

Η ΔΙΦΥΗΣ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ακριβώς στα 1860 ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος διατυπώνει τη θεωρία — που κι αυτή τη μοίραναν οι μοίρες να μακροζωήσει — πως ο ελληνισμός διαθέτει, από την αρχαιότητα και ύστερα, δύο ανεξάρτητες μεταξύ-τους παραδόσεις, την «Ποιητικήν» και τη «Σχολαστικήν», και ταυτίζει

36. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1857, 292 κ.ε., θεωρεί πως ο λαός «ενδύεται την νεοελληνικήν στολήν-του» και προβαίνει στο προσκήνιο αμέσως μετά την 'Αλωση, μόλις δηλαδή μένει πολιτικά ακέφαλο το έθνος. Γενικότερα όμως παρατηρούμε πως στον λαό καταφεύγουν οι λόγιοι όποτε είναι δυσχεροστημένοι με τις πράξεις της ηγεσίας: στα 1888 ο Κων. Παπαρρηγόπουλος, στο εναρκτήριο μύθημα του έτους διαπιστώνει πως στη διαμάχη Μακεδόνων και νοτίων ελλήνων «και του Δημοσθένους ευγλωττότερος, και του Θεοπόμπου σοφότερος ανεδείχθη τότε ο ελληνικός λαός», βλ. Κ. Θ. Δημητράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1986, 382. Επίσης του ίδιου, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., ιδίως 343 κ.ε. Η

την πρώτη με τον λαό και τη δεύτερη με τους λογίους³⁷. Τη θεωρία-του τη στήριξε στη γλωσσική ετερότητα, την υπαρκτή, αλλά την εμπλούτισε με πολιτισμικές και άλλες διαφοροποιήσεις: η λαϊκή είναι και χριστιανική και εθνική ταυτόχρονα, η λόγια είναι παγανιστική και στείρα. Ο λαός λοιπόν, που αντιπαράτίθεται στη λογιούση, είναι αυτός που κρατά τα εθνικά-μας νήματα — τα ίδια θα υποστηρίξει, από το επίσημο βήμα του πανεπιστημίου στον εναρκτήριο λόγο-του εκείνης της χρονιάς και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στα 1888. Η αυτονόμηση της έννοιας «λαός» έχει οδηγήσει στην ιδεολογικοποίηση του όρου — μ' άλλα λόγια στον λαϊκισμό.

Μένει ένα τελευταίο θέμα: ένας χρήσιμος παραλληλισμός. Στα 1864 ο Αναστάσιος Γούδας έγγραφει: «αλλαχού μεν το άνθος της κοινωνίας αποτελεί μόνον η ανωτέρα τάξις: εν δε τη Ανατολή του-ναντίον, παν ό,τι εκ φύσεως είναι καλόν, ενάρτεον και γενναίον, ευρίσκεται μόνον εις την μεσαίαν και κατωτέραν τάξιν του λαού»³⁸.

Περιστό να θυμίσουμε πως η «ανακάλυψη του λαού» είναι ευρωπαϊκό φαινόμενο³⁹, πως από την Ευρώπη ήρθε και σ' εμάς: σημασία έχει πως ο Γούδας πιστεύει, δηλώνει, ότι αυτά συμβαίνουν μονάχα στην Ελλάδα, στην Ανατολή. Κάποιο νήμα λοιπόν συνδέει στο μυαλό

συζήτηση ανέμεσα στον Ν. Σβορώνο, τον Φ. Ηλιού και το κοινό, «Η έννοια του λαού στη νεοελληνική ιστοριογραφία», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας*, 4β (1980) 76-98 (πβ. και Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, 85-91) δεν άπτεται παρά έμμεσα του δικού-μας θέματος.

37. Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, 10 (1859-60) 457-470. Ο Κ. Θ. Δημητράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., 604, επισημαίνει, ορθά νομίζω, τις απαρχές της θεωρίας αυτής στο *Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1857, 115-116, και 477 ιδίως.

38. *Μέλισσα των Αθηνών*, περ. Β' 1 (1864) 163· πβ. και 253.

39. Πρώτο παράδειγμα βέβαια, Jules Michelet, *Le peuple*, 1846, και επανέκδοση με έναν περίφημο έκτοτε πρόλογο το 1865. Πιθανόν να άσκησε αμεσότερη επίδραση ο αριστερός θρησκευτικός λαϊκισμός του Fr. Lamennais, του οποίου το *Βιβλίον του λαού* μεταφράστηκε το 1841, τέσσερα μόλις χρόνια ύστερα από τη γαλλική έκδοση: ορισμένα αποσπάσματά-του προδημοσιεύτηκαν και στη *Μέλισσα* τχ. 31 (Αθήνα, 27.6.1840) 1-2· πβ. και τχ. 48 (24.5.1841) 192, όπου και αργελία της μετάφρασης. Αργότερα μεταφράστηκαν και άλλα βιβλία του Lamennais.

-του αυτήν την αντιστροφή της ταξικής ιεραρχίας με τις ανατολικές αρετές: σχηματίζεται σιγά σιγά ένα πλέγμα νοοτροπιών, στο οποίο Δύση και Ανατολή νοούνται αντιθετικά: όπου στη μία έχουμε θέση, στην άλλη έχουμε αναγκαστικά άρση.

Δ' Η εθνική αυτοκαταφρόνηση

Το ελληνικό κράτος ως οργανισμός, και μάλιστα ως οικονομικός οργανισμός, ουδέποτε απέκτησε κύρος κι εμπιστοσύνη. Το φαινόμενο βέβαια φτάνει ως τις μέρες-μας, και είναι σύνθετο και πολυσήμαντο — όμως στα χρόνια του Αγώνα ήταν κάπως απλό: χρήματα δεν υπήρχαν, κι αυτό σε μια εποχή που το χρήμα ξοδευόταν κυρίως ως επίδειξη, και συνακόλουθα ως πηγή κύρους. Έτσι από νωρίς το ελληνικό δημόσιο προικίστηκε με την ειρωνική προσωνυμία «Η Ψωροκώσταινα».

Τον Γενάρη του 1833 ο Όθων, που μόλις είχε εκλεγεί βασιλεύς της Ελλάδος, προσεγγίζει στα ελληνικά νερά. Στο Ναύπλιο, όπως κι αλλού, ο εμφύλιος μαινόταν: τρομαγμένη η Διοίκηση αποφασίζει να στείλει έναν εκπρόσωπό-της στο καράβι, για να παρουσιάσει τα γεγονότα υποβαθμισμένα — φοβόντουσαν μήπως κατεπτοείτο ο Όθων και αποποιόταν τις ευθύνες και τον θρόνο.

Η αποστολή ανατέθηκε στον νεαρό Νικόλαο Δραγούμη, κι αυτός, πανευτυχής για την εύνοια της τύχης, να είναι ο πρώτος Έλληνας που θ' αντικρίσει τον βασιλιά-του, «όρμησε», όπως αφηγείται, εις τον λιμένα. — Πόσα ζητείς; ηρώτησά-τινα κυβερνήτην τροχαντήριου, ίνα με μεταφέρεις εις τον βασιλέα; — Εκατόν πενήκοντα γρόσια, απεκρίθη ημιαλβανιστί ο σπετσιώτης. — Ετοιμάσθητι λοιπόν και αμέσως επιστρέφω. — Και επιστρέφων φέρε και τα γρόσια. — Θα σε πληρώσει μετά την επιστροφήν η κυβέρνησις. — Η Ψωροκώσταινα! ανέκραξεν ο σπετσιώτης και μοι έδειξεν την ράχην»⁴⁰.

Ο όρος είχε καθιερωθεί από χρόνια — μαρτυρείται από το 1826, αν όχι από το 1824⁴¹. Αλλά αυτό που θέλω να επισημάνω είναι μια

40. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, Α', Αθήνα 21879, 283.

41. Οπωσδήποτε ο όρος συνδέεται με τα χρήματα των δανείων: αποδόθηκε στην

επέκταση αυτής της αρνητικής στάσης. Με τη δημιουργία του ελεύθερου κράτους δεν φτάνει πια μόνον η διοίκηση, φτάνει —ολοένα και περισσότερο— οι ίδιοι οι Έλληνες. Ο εθνικός αυτοστιγματισμός φουντώνει: 1874, «αψωρωμέικο» και «B-ρωμιοί». 1893, «ψωροημείς». 1900, «ψωρορωμιοί»⁴².

*Έπεσαν οι Γίγαντές-μας... Φυλή σήμερον πυγμαίων
Εἰς τα ιερά ιδρύθη λείψανα των ημιθέων...*

θρηνωδούσε ήδη στα 1838 ο Αλέξανδρος Σούτσος. Και στα 1867 ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης: «το πολεμικόν πνεύμα της φυλής εσβέσθη, κατέφαγεν η σκωρία τα αιμοβαφή όπλα των πατέρων· οι απόγονοι των διασημότερων αρματολών μετεμορφώθησαν εις δικηγορίσκους»⁴³.

Αλλά δεν ήταν μόνο το πολεμικό πνεύμα και δεν ήταν μόνο οι

κυβέρνηση από τους πολιτικούς-της αντίπαλους, βλ. Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα από των αρχών της επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881*, επιμ. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, Αθήνα 1979, ευρετήριο· για κάποιες ακόμα χρήσεις, βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, Αθήνα 1988, 233. Στον αιώνα-μας αναζητήθηκε ένα πραγματικά ιστορικό πρόσωπο που στάθηκε αφορμή της παρωρυμίας, βλ. Μ. Γ. Λαμπρινίδης, «Η Ψωροκώσταϊνα», *Ημερολόγιον Σκόκου* 20 (1905) 341-343, *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916) 368 και Θεοδ. Βελλικνίτης, άρθρο για τους τύπους της παλιάς Αθήνας, *Μ.Ε.Ε.*, τ. Β', σελ. 278.

42. «Καψωρωμέικο»: Γ. Α. Νικολόπουλος, *Περίηγησις εις τας ι. μονάς του Αγίου Όρους*, Αθήνα 1874, 19. «B-ρωμιοί»: Παν. Πανάς σε σχετικό ποίημά-του, βλ. Έρη Σταυροπούλου, *Παν. Πανάς*, Αθήνα 1987, 247, εκεί και παρόμοια ποιήματα, λίγο μεταγενέστερα· «ψωροημείς»: Κουμανούδης, *Συναγωγή*, πβ. Σκοπετέα, ό.π.: «ψωρορωμιοί», έκφραση του Ψυχάρη σε γράμμα-του στον Εφταλιώτη, *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, Α', Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη* Αλληλογραφία, επιμ. Σταμ. Κ. Καρτζάς και Ερατ. Καψωμένος, Ιωάννινα 1988, 283.

43. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος... και η Αγγελία*, Αθήνα 1839, 156. Αργότερα ο Σούτσος παραλλάσσει κάπως το φραστικό· βλ. *Ο περιπλανώμενος... και η Αγγελία. Παρέπονται δε τα Δικαστικά*, Αθήνα 1874, 116. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσης Διάκος. Αστραπόγιαννος*, Αθήνα 1867, 37. Η σειρά παρόμοιων διαπιστώσεων είναι δίχως τέλος· παραπέμπω ενδεικτικά στο Δημ. Ν. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήνα 1962 (απ' αρχής έως τέλους) και σε μια σκληρή υποσημείωση του Αντ. Ζυγομαλά, μεταφραστή του Κ. Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερον*, Αθήνα 1877, 300.

ποιητές. Ξεφυλλίζοντας τα έντυπα της εποχής νομίζεις πως δεν υπάρχει στιγμή που να μην αυτοκατηγορούνται πικρά οι Έλληνες: «Φευ! Φευ! τοσούτο λοιπόν μεταβάλλει τα έθνη ο χρόνος! η μακρά βαρβαρότης αποσβέννυσι λοιπόν παν ίχνος υπάρξεως, και τον ελάχιστον σπινθήρα πνεύματος! Λοιπόν όσα ανέπτυσε καθ' ημών ο Φλαμεράνερ δεν είναι πάντη ανυπόστατα, η γενεά αυτή δεν φέρει πλέον το αίμα των αρχαίων». Αυτά ένας εικοσάχρονος, ο Αλέξανδρος Ζωηρός, το 1861⁴⁴.

Οι εικοσάχρονοι, ακόμα περισσότερο οι μαθητές των γυμνασίων, που τότε είχαν μερίδιο στα όσα δημοσιεύονταν, είναι, κοντά στον νου, καταλληλότετοι μάρτυρες: μεταφέρουν απόφρα τα όσα ακούν γύρω-τους. Αλλά όπου και να στραφούμε, παρόμοια θ' ακούσουμε: «Δεν υπάρχει έθνος εν τη ιστορία, το οποίον αποσείσαν απ' εαυτού και μόνον, άνευ συνεργείας άλλου, της τυραννίας τον ζυγόν, και αποκτήσαν ελευθερίαν, περιέπεσαν, ευθύς μετά τους ηρωικούς-του κατά της τυραννίας αγώνας εις μαρασμόν και φθίσιν». Αυτά στην εφημερίδα *Αθηνά*, 1862⁴⁵.

Νομίζω ότι τα ζητήματα αυτά της συλλογικής ψυχολογίας ξεκαθαρίζουν κάπως αν προσθέσουμε πως η αυτοκριτική αφορά μονάχα τους Έλληνες του ελεύθερου βασιλείου· όσοι ζουν στις υπόδουλες περιοχές δεν αισθάνονται να τους βαρύνει καμία ενοχή — κατηγορούν όμως εξίσου έντονα το ελλαδικό κράτος και τους ελλαδικούς: «Οι Έλληνες (έτσι ονομάζουν σε όλη την ανατολή τους κάτοικους του ανεξάρτητου βασιλείου) είναι σαν μεγάλα παιδιά. Μόνο και μόνο επειδή πιάνουνε στο στόμα-τους ένα πράγμα, πείθονται πως είναι εύκολο, ύστερα πως έγινε κιόλας· ανταμείβονται με τις λέξεις και μένουν αδρανείς. Δεν μπόρεσαν να επωφεληθούν από το βασιλείό-τους, εμποδισμένοι κι από την στενοκέφαλη και πεισματάρικη ανικανότητα του βασιλιά-τους. (...) Ούτε η επανάστασή-τους ούτε τα είκοσι χρόνια της συνταγματικής διακυβέρνησης ανέδειξαν έναν άνδρα. Δεν θα θέλαμε διόλου, κι ας λένε αυτοί, να τους έχουμε στην Κωνσταντινούπολη. Τουλάχιστον οι Τούρκοι δεν εμποδίζουν». Αυτά

44. Αλέξανδρος Ζωηρός, *Δράματα δύο*, Ερμούπολη 1861, 6-7.

45. Πάριρνο το παράθεμα από την Έλλη Σκοπετέα, ό.π., 234.

έλεγε, το 1861, ένας τραπεζίτης από την Κωνσταντινούπολη στον γάλλο αρχαιολόγο Γεώργιο Περρό⁴⁶.

Λοιπόν κατά βάθος η κατηγορία πηγάζει από τις τεράστιες ελπίδες που είχαν επενδυθεί, από τους ελεύθερους και τους αλύτρωτους, στο γεγονός της ίδρυσης ενός ελληνικού κράτους. Το είχαν φανταστεί σαν ένα μαγικό ραβδί που θα μεταμόρφωνε, ξαφνικά και ολικά, το σκληρό του ελλητισμού. Αντί να γίνει αυτό, προέκυψαν, όπως είδαμε πολλά δυσεπίλυτα προβλήματα, και το κυριότερο, ευοίωνες προοπτικές δεν φαίνονταν πουθενά. Ωστόσο, αν προσέξουμε τα λόγια του Κωνσταντινουπολίτη Έλληνα, το ελληνικό κράτος ήταν πιο προωθημένο, πάντως, από το οθωμανικό: το «οι Τούρκοι δεν εμποδίζουν» υποδηλώνει μια νομοθεσία χαλαρή, που επιτρέπει τις ανεξέλεγκτες δραστηριότητες του τραπεζιτικού ή του εμπορικού κεφαλαίου. Παρά τα προβλήματά-του, το ελληνικό κράτος αποτελούσε μιαν αιχμή ευρωπαϊκού πολιτισμού στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, τουλάχιστον σε διοικητικό επίπεδο — κι ως μη σήμαινε πάντα αυτό περισσότερη αποτελεσματικότητα⁴⁷.

Τελικά, για να ολοκληρώσουμε πια το σχήμα, οι ίδιοι οι άνθρωποι που έσπευδαν με κάθε ευκαιρία να αυτοελέγχονται, ήταν εξίσου έτοιμοι, ιδίως αν οι κατηγορίες προέρχονταν από ξένους, να αντιτάξουν περήφανα αυτοεπαίνους. Το εθνικό φιλότιμο αναρριπιζόταν, πρόθυμα, και προς τις δύο πλευρές. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, λόγου χάρη, στον καινούριο πρόλογο της επανέκδοσης του έργου όπου μόλις είδαμε να στηλιτεύει τόσο αυστηρά τους συγχρόνους-του, έγραφε,

46. Georges Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Παρίσι 1864, 11. Στο γαλλικό πρωτότυπο οι Έλληνες του βασιλείου αναγράφονται *Hellènes*: έτσι διακρίνονται από τους *Grecs*.

47. Ωστόσο η γραμμή της καταγγελίας των ελλαδικών και της εξύψωσης της Διασποράς συνεχίζεται ως σήμερα να θυμωθούμε μονάχα τους «Κωλοέλληνες» του Διονύση Σαββόπουλου, που απηχεί βέβαια την κριτική των μικρασιατικών κύκλων. Στην ουσία όλη αυτή η ιστορία, από τότε ως σήμερα, υποκρύπτει την απέχθεια-μας «προς κάθε τι συλλογικό στον κόσμο αυτόν» — αν μου επιτρέπεται η ειρωνική παράφραση. Στο «εξωτερικό» δρα ο καθένας για λόγου-του, και «διατρέπεται» στο «εσωτερικό» όμως, που χρειάζεται ένα ελάχιστο κοινής δράσης, θεωρούμε αυτονόητο ότι αποτυγχάνουμε — έμμεσος ύμνος στην ατομικότητα.

1858: «Εν τούτοις η Ελλάς, καίτοι περιεσφιγμένη την σφύρι δια των Βαυαρικών αλύσεων, ουδόλως έπαυσε μετά νόσημονος φιλοπονίας εργαζομένη και γιγαντιαίως προόδουσεν επί της συντάκτου και της συνταγματικής Μοναρχίας. Ιδού ως έγγιστα πόσα οι Έλληνες και προς ανάπλασιν έτι του Κράτους επράξαμεν, ουδ' ελαχίστην συνδρομήν λαβόντες παρά της Κυβερνήσεως. Εναυπηγήσαμεν εμπορικά πλοία 4.540, έχοντα χωρητικότητα τόνων 325.000 και ναύτας 29.000. Κατεστήσαμεν επιτήδεια εις σποράν στρέμματα 20.000.000. Εφυτεύσαμεν αμπέλους επί στρεμμάτων 100.000, σταφιδώνας επί στρεμμάτων 160.000, συκαμινέας 1.500.000, συκάς 260.000, ελαίνας 5.100.000, και σήμεραν άφθονός-εστιν η εξαγωγή σταφιδοκάριου, μετάξης, ερυθροδάνου, βαλάνου και πρινοκοκκίου. Εκτίσαμεν πόλεις μεν ευπρεπείς 3, τας Αθήνας, τον Πειραιά και την Ερμούπολιν, οικίας δε κατά την λοιπήν Ελλάδα 203.600. Ωκοδομήσαμεν εν τη πρωτεύουση Νάον υψίδομον, τον του Ευαγγελισμού, Ανακτόριον, άχρι μεν, αλλά μέγα και καλλιμάρμαρον, Πανεπιστήμιον, Αστροσκοπείον, Ορφανοτροφείον, Τυφλοκομείον, το Βαρβάκειον Λύκειον και την Εκκλησιαστικήν Ριζάρειον Σχολήν προσέτι δε καταβάλλονται τα θεμέλια Μεγάρου Ολυμπιακών Αγώνων, Ακαδημίας, Πολυτεχνείου, Θεάτρου και Μουσείου. Συνεστήσαμεν Μεταξουργεία, το του Δουρούτου εν Αθήναις, το του Ράλλη εν Πειραιεί, και άλλα 3 εν Καλάμαις, εν Σπάρτη, εν Άνδρω, άπαντα ομού εκ 400 λεβήτων, έτι δε ατμήρη Βυρσοδεψεία, Βαμβακοκλωσεία, Φεσοποιεία, Αγγειοπλασεία, και Κτενοποιεία. Απαρτίσαμεν Αλληλοδιδασκεία σχολεία 750, εν οίς μαθητεύουσι παίδες 41.560, Γραμματοδιδασκαλεία, εν οίς εκπαιδεύονται μειράκια 10.000, Ελληνικά Σχολεία 88, εν οίς διδάσκονται έφηβοι 4.200, Γυμνάσια 11, εν οίς φοιτώσι νέοι 1.180, Πανεπιστήμιον, ένθα τελειοποιούνται άλλοι 590, και πολλά ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια, όπου συρρέουσιν ελληνοπαίδες εξ όλης της Ανατολής. Συνεστήσαμεν Εθνικήν Τράπεζαν και τρεις Εταιρείας, την των Ατμοπλοίων, την των Μαρμάρων και την της Οινοποιίας. Οι προ ετών δέ-τινων γυμνητεύοντες ημείς 612.600 κάτοικοι του Ελληνικού Κράτους συμποσούμενοι ήδη κατά το μάλλον και ήττον εύποροί πολιτάι 1.200.000»⁴⁸.

48. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος*, ό.π., Αθήνα 21874, σελ. λα' - λβ'.

Δεν ξέρω αν τα νούμερα επιβεβαιώνονται ή αμφισβητούνται. Για μένα είναι αναμφισβήτητη ακόμα μία αντινομία στο επίπεδο των ιδεολογιών και των νοοτροπιών.

Ε' Η Νέα Ελλάς εν τη Αρχαία

Είδαμε πως η κρυστάλλωση της εθνικής συνείδησης πέρασε μέσα από την αναβάθμιση του Βυζαντίου, είδαμε πως το παλιό σχήμα του ευρωπαϊκού, μα και του ελληνικού διαφωτισμού, που θεωρούσε πως η ελληνική ελευθερία καταλύθηκε με τη μάχη της Χαιρώνειας, είχε πια ανατραπεί. Το καινούριο σχήμα ήθελε τον ελληνισμό με τρία πρόσωπα, και ήθελε το μεσιανό από τα τρία, το βυζαντινό, ίσο σε λάμψη και σε δόξα με το αρχαίο.

Αυτή η επίσημη ιστορική θεωρία, που είχε παγιωθεί προς το τέλος της περιόδου-μας, στάθηκε ωστόσο μια απλή λογική κατασκευή. Δεν διαπέρασε τις συνειδήσεις, δεν έφτασε, σχεδόν καθόλου στο επίπεδο των νοοτροπιών: εκεί τη θέση των προγόνων την κράτησαν ζηλότυπα οι αρχαίοι. Όποτε χρειαζόταν, και διαρκώς χρειαζόταν, οι Νεοέλληνες να καταφεύγουν σε πατραγαθίες για να αντλήσουν θάρρος και πίστη στον εαυτό-τους, ή παραδείγματα προς μίμηση, στους αρχαίους κατέφευγαν.

«Ναι, μορφούται και αυξάνει σήμερον η μεγάλη κλάσις του έθνους», έγραφε στα 1836 ο Αλέξανδρος Σούτσος, «ήτις βαρυνθείσασ τας ολεθρίους συγκρούσεις των φατριών (...) πλουτίζει καθ' ημέραν το σημειωματάριόν-της με νέας ιδέας. Από πόθον μεταρρυθμίσεως καθολικής κυριευομένη, δεν ευχαριστείται πλέον εις την φουστάνελαν του Κωλέτου, αλλά ζητεί τον αρχαϊκόν χιτώνα του Περικλέους. Δεν υπομένει τον άρπαγα Ιάπυγα της Αλβανίας, αλλ' επιθυμεί τον τακτικόν στρατιώτην του Ιφικράτους»⁴⁹.

Είμαστε βέβαια ακόμα νωρίς στα 1836, αλλά ας σημειώσουμε πως Περικλής και Ιφικράτης λογαριάζονται ως σύμβολα «πόθου με-

49. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, Αθήνα 1836, 240. Τη συμπεριφορά του «άρπαγα Ιάπυγα», του άτακτου πολεμιστή δηλαδή, την είχε στήλιτευσει ο Σούτσος στο μυθιστόρημά του, *Ο εξόριστος του 1831*, Αθήνα 1835 και ²1874.

ταρρυθμίσεως καθολικής», και ταυτόχρονα «νέαι ιδέαι». Οι αρχαίοι οδηγούν τους νεότερους στον εκμοντερνισμό.

Φυσικά είναι και η δημοκρατία: στα ίδια περίπου χρόνια, γύρω στα 1835, η «φιλελεύθερος νεολαία» για να εκφράσει τα αισθήματά της κατά της Αντιβασιλείας οργανώνει μίαν ιδιωτική παράσταση με θέμα τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα⁵⁰ — πολύ εύγλωττα. Όμως δεν είναι μόνο η δημοκρατία, πρόκειται για ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο: η γλώσσα, η πολιτική και διοικητική ορολογία ειδικότερα — Βουλή, νόμος, ψήφισμα, αστυνόμος, κοσμητήρ, πρύτανης — τα αρχαία ονόματα που αναβιώνουν, γίνονται μάλιστα και επίθετα, τα νομίσματα, που φέρουν αρχαίες παραστάσεις και γράμματα αρχαϊκά, τα κτίρια, οι τίτλοι των εφημερίδων και των περιοδικών — *Αθηνά, Ευτέρπη, Πανδώρα, Παρθενών* — ονοματοδοσία των δρόμων, των καραβιών, ακόμη και των βιομηχανικών προϊόντων, όλα οδηγούν κατευθείαν στην αρχαία Ελλάδα. Το Βυζάντιο απουσιάζει επιδεικτικά: ονόματα αυτοκρατόρων δόθηκαν σε μια φτωχογειτονιά στις παρυφές της πρωτεύουσας — στη Νεάπολη — κανένας δεν σκέφτηκε να ονομάσει το παιδί-του Λέοντα ή Ρωμανό ή Ιουστινιανό. Ακόμα και οι εκκλησίες στολίστηκαν με κολόνες κι αετώματα, ακόμα και στο νεκροταφείο επικρατούν τα ανθέμια, οι στήλες, τα αρχαιοπρεπή αγάλματα, και ο χριστιανικός σταυρός υποτάσσεται στα κλασικά ταφικά σύμβολα. Η ορθόδοξη εκκλησία, έχοντας ταυτιστεί με το έθνος, απορροφήθηκε από τους αρχαίους.

Οι λίγοι που προσπαθούν να αντισταθούν σ' αυτόν τον σαρωτικό κατακλυσμό αισθάνονται αδύναμοι, γι' αυτό και σκληραίνουν τον τόνο της κριτικής-τους: «Η λογιωτατίστικη αρχαιομανία, οιστρηλατουμένη μάλιστα υπό των γερμανικών διδασκαλιών, εις μόνην την λαμπρότητα της αρχαίας Ελλάδος προσκολληθείσα, δεν ηδύνατο να

50. [Νικόλαος Λιδωρίκης], *Σελίδες-τινες της ιστορίας της βασιλείας του Όθωνος*, Αθήνα 1898, 90. Θυμίζω πως και το 1831 ο Αλέξανδρος Σούτσος παρομοιάζει τους «τυραννοκτόνους» Μαυρομηγάληδες με τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα και στα 1838 με την ανάμνησή-τους αρχίζει τον *Περιπλανώμενο*, ό.π., 1839, 1. Και λίγο αργότερα, 1840, τυπώθηκε στην Αθήνα μια ομότιτλη τραγωδία του Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία.

διακρίνει εν μέσω των επακολουθησάντων ζοφερών αιώνων της γενικής εν τω κόσμω κοινωνικής και εθνολογικής αναζυμώσεως το κατά της βαρβαρότητας και της ασεβείας πρωταθλούν πρόσωπον της Χριστιανικής Ελλάδος, και να καταλάβει ότι ιδίως εν τω προσώπῳ εκείνῳ συμπελαμβάνονται και συμπηγνύονται τα συστατικά της νέας του έθνους υπάρξεως, δι' ων ηγέρθη και εσχάτως εις τον αγώνα του 1821».

Αυτά καταγγέλλει στα 1862 —δέκα χρόνια ύστερα από τη διατύπωση του όρου «ελληνοχριστιανικός»— ο Νικόλαος Τ. Βούλγαρης⁵¹. Δεν είχε πάντως δίκιο, δεν ήταν διόλου οι «λογιότατοι», ήταν ολόκληρο το έθνος που είχε καταληφθεί από αρχαιομανία. Ο Τσιόγκας, παλιός κλέφτης, και καπετάνιος στην επανάσταση, «με όλην την αμάθειάν-του, είχεν κλίσιν εις τας αρχαιότητας: ήθελε να μανθάνει τες θέσεις πώς ονομάζοντο επί Ελλήνων, ανάφερνε καμίαν φοράν παλαιά ονόματα μεγάλων ανδρών, πολιτικών και στρατιωτικών, τα έθιμά-των, τους πολέμους-των και άλλα». Να θυμηθούμε και το περίφημο «δι' αυτά πολεμήσαμεν» του Μακρυγιάννη⁵², που ήταν ολόκληρος ποτισμένος από τη χριστιανική πίστη, και να μεταφέρουμε δύο περιστατικά που άφησαν άναυδο, ευνόητα, έναν ξένο το 1863: «Τίς όμως θα πιστεύσει τοις λόγοις-μου, ότι καθήμενος εν τῷ αναγνωστηρίῳ της Βιβλιοθήκης των Αθηνών, είδον απέναντί-μου χωρικό-ν-τινα εκ Λεβαδείας, βεβυθισμένον όντα εις την ανάγνωσιν και μελέτην του πλατωνικού Φαίδωνος; ότε πάλιν κατέβαινον εκ Πειραιώς εις Καλαμάκιον γηραιός-τις χωρικός εκ Μεγαρίδος, εγγύς προσελθών, έδειξέν-μοι ενθουσιωδώς τους κρημνούς της Σαλαμίνας και της Ψυτταλείας, και περιέγραψε τας περσικάς μάχας ωσανεί

51. [Νικόλαος Τ. Βούλγαρης], *Το βασίλειον της Ελλάδος και η ελληνική ολομέλεια*, Κέρκυρα 1862, 120-121. «Ελληνοχριστιανικός» ο όρος αποδελτιώνεται από τον Κουμανούδη στα 1854 (εφημ. της Τριπόλεως *Βελτίωσις*), ο Κ. Θ. Δημαράς τον αποδίδει στον Σπ. Ζαμπέλιο, 1852. Ακριβέστερα ο Ζαμπέλιος κάνει λόγο για «Ελληνοχριστιανική ιδέα» (*Άσματα δημοτικά*, ό.π., 464· χρωστώ την επισήμανση στον Αριστοτέλη Σάινη).

52. Τσιόγκας; Νικ. Κασομούλης, *Στρατιωτικά ενθιμήματα*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, Α', Αθήνα 1939, 424-425· Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Β', Αθήνα 1947, 63.

είχον συμβεί χθες»⁵³. Οι Νεοέλληνες ένιωθαν όλο και περισσότερο απόγονοι των αρχαίων.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Απομένει κάτι ιδιαίτερα κρίσιμο· η θρησκεία. Τα παγανιστικά στοιχεία του χριστιανισμού είχαν επισημανθεί και παλαιότερα· όμως από τα μέσα του αιώνα το ζήτημα πήρε ξεχωριστή έκταση, μιας και προσέφερε επιπλέον αποδείξεις ελληνικότητας, μία ακόμη αντίκρουση του Φαλλμεράιερ⁵⁴. Ωστόσο το θέμα δεν έμεινε απλώς εκεί: στα 1901 ο Νικόλαος Γ. Πολίτης διατύπωνε, σε ιδιωτική επιστολή, αυτό που άρρητα πρέπει να είχε ήδη γίνει κοινός τόπος. «Η ημετέρα θρησκεία λέγεται μεν Χριστιανική», έγραφε σ' έναν γερμανό συνάδελφό-του, «αλλά κατά βάθος διετήρησε πολύ της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Αυτός ο πολύς όχλος έχει αντίληψιν περί των μετά θάνατον μάλιστα ουχί διάφορον εν τοις κυριωτάτοις της των αρχαίων, τα δε χριστιανικά στοιχεία τσούτον συνεφύρησαν προς τα αρχαία εθνικά, ώστε παντελώς δυσδιάγνωστα κατέστησαν»⁵⁵. Λοιπόν, ακόμα και η θρησκεία, ακόμα και του «πολύ όχλου», διασώζει ακέραιο τον

53. Κ. Μένδελσων-Βαρθόλδη, «Η Ελλάς επί 'Οθωνος», μελέτη πρωτοδημοσιευμένη στα «Πρωσσικά Χρονικά», μεταφρασμένη στην εφημ. *Κλειώ* της Τεργέστης και αναδημοσιευμένη στην *Μέλισσα των Αθηνών* 2 (1865) 19, όπου και παραπέμπω.

54. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα: E. Bybilakis, *Neugriechisches Leben verglichen mit dem Altgriechischen zur Erläuterung Beider*, Βερολίνο 1840 και Curt Wachsmuth, *Das alte Griechenland im Neuen*, Βόννη 1864. Το πρώτο κεφάλαιο, το γενικό, του Wachsmuth μεταφράστηκε αμέσως στα ελληνικά από τον Εμμ. Γαλανό, *Η αρχαία Ελλάς εν τη νέη*, Κεφαλληνία 1868. Στο δεύτερο κεφάλαιο, που είναι οι σημειώσεις του πρώτου, ο γερμανός συγγραφέας παρακολούθει με πληρότητα τα προηγούμενα σχετικά δημοσιεύματα. Βλ. και J. C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, 1902, Νέα Υόρκη, 21864. Πβ. και Μιχάλης Τρούλης, *Εμμμανουήλ Βυβιλάκης*, Ρέθυμνο 1991.

55. Το γράμμα του Ν. Γ. Πολίτη, γραμμένο αμέσως ύστερα από τον θάνατο της πεντάχρονης κόρης-του, και σε άμεση σχέση με αυτόν, κατάλλγει σε μια εντυπωσιακή δήλωση «εξ αγάπης και εκ πεποιθήσεως είμαι και την θρησκείαν 'Ελληνα». Μεγαλύτερα αποσπάσματα, εξίσου χαρακτηριστικά, Γιάννης Μ. Αποστολάκης, *Τα δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 1929, 312.

αρχαίο ελληνισμό, οι βυζαντινοί χρόνοι είναι σαν να μην υπάρχουν —κι αυτά όλα κατά τη μαρτυρία ενός λογίου που διόλου δεν απέριπτε τη συλλογιστική του Παπαρηγόπουλου.

Ας κρατήσουμε λοιπόν κι εδώ τον διϊσμό· από τη μια η αποδεκτή ιστορία, που δέχεται δύο προγόνους, τους αρχαίους και τους βυζαντινούς, κι από την άλλη μια σιωπηρά διάχυτη αντίληψη, που θέλει να καταγόμαστε αποκλειστικά από τους αρχαίους.

5' Το ειδικό βάρος της ποίησης

Στα 1919 δύο χρόνια πριν από τον θάνατο-του, ο Ν. Γ. Πολίτης απαντούσε στα ερωτήματα ενός δημοσιογράφου για την άποψή-του στο γλωσσικό ζήτημα. Αντίθετα απ' ό τι περίμενε ο δημοσιογράφος, ο Πολίτης εκδήλωνε την υποστήριξή-του προς την «ομαλή» καθαρεύουσα, τόσοσ εις την λογοτεχνίαν όσοσ και εις την επιστήμη». Και για να στηρίξει τις απόψεις-του, ανέτρεξε στα παλιά, στα χρόνια που μας αφορούν:

«Εις την εποχήν-μας οι ποιηταί έγγραφον εις την καθαρεύουσαν και επικοινωνούν με το πλήθος. Εις τας διαλέξεις-των, εις τας τελετάς όπου απήγγελλον τα ποιήματά-των συνέρρεεν κόσμος. Ήσαν ένδοξοι». Και παρακάτω, «τα ποιήματά-των μας συνεχίνουν, προσθέτει ο κ. Πολίτης. Εγνωρίζαμεν τα καλύτερα έργα-των από μνήμης. Απήχουν τα αισθήματά-μας και τους πόθους-μας. Ήσαν ποιηταί εκείνοι. Ενώ οι σημερινοί... — Ήσαν πολλοί οι ποιηταί της εποχής-σας; — Εις μίαν στατιστικήν-μου εσημείωσα 3.000»⁵⁶.

Δεν πρόκειται για ύστερη μυθοποίηση των παλιών καλών χρόνων. Η καθαρεύουσα ποίηση είχε πραγματικά μεγάλη απήχηση, ζούσε στα χείλη του κόσμου — των μορφωμένων εννοείται. Το ξέρουμε από πολλές μαρτυρίες: λόγου χάρη ο Βικέλας αναφέρει πως η μητέρα-του «ηγγάπα την ποίησιν, εγνώριζεν εκ στήθους τα εκλεκτότερα ποιήματα των συγχρόνων τότε ποιητών-μας, ηρέσκετο δε να μου

απαγγέλλει»⁵⁷. το ξέρουμε από την επιτυχία που είχαν οι λογιών λογιών ανθολογίες: το ξέρουμε από τη διάδοση των λευκωμάτων. Ίσως ακόμα καθαρότερα να διαφαίνεται από τη σημασία που έπαιρναν για την κοινωνική ζωή οι ετήσιοι ποιητικοί διαγωνισμοί που καθιερώθηκαν στα 1851.

ΠΟΙΗΤΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

Ένδεκα χρόνια αργότερα δημοσιεύεται γαλλικά μια περιγραφή της ημέρας που ανακοινώνονταν τα αποτελέσματα: «Μια μεγάλη πανεπιστημιακή τελετή, που τη γιορτάζουν οι Αθηναίοι, προσφέρει κάθε χρόνο στους ταξιδιώτες που περιηγούνται την Ελλάδα την ευκαιρία να αναγνωρίσουν τον ολότελα εθνικό χαρακτήρα της νεότερης ελληνικής ποίησης. Κάθε χρόνο το πανεπιστήμιο Αθηνών διεξάγει έναν ποιητικό διαγωνισμό, που έχει ιδρύσει ο εύπορος πατριώτης Αμβρόσιος Ράλλης, και απονέμει ένα βραβείο στον ποιητή που το έργο-του κρίνεται το πιο αξιοσημείωτο ως προς τη σύλληψη, και το πιο κατάλληλο να οδηγήσει τη γλώσσα στην αρχική-της καθαρότητα. Η ημερομηνία που έχει ορισθεί για την επίσημη τελετή αυτού του διαγωνισμού είναι η 25η Μαρτίου (...). Αυτή τη μέρα ολόκληρη η Αθήνα είναι σε κίνηση, όλες οι κοινωνικές τάξεις ενδιαφέρονται εξίσου. Τα καφενεία και τα μαγαζιά ερημώνουν, οι πλατείες γεμίζουν από το πλήθος που χειρονομεί, φωνάζει, συζητά με την έξαψη που χαρακτηρίζει τον λαό αυτόν. Αφού διαβαστεί μια έκθεση σχετικά με τα διάφορα έργα που έχουν υποβληθεί στον διαγωνισμό, ο πρόεδρος ανακηρύσσει τον νικητή, τον συγχάριει στο όνομα του έθνους, απαγγέλλει δυνατά τους στίχους-του και τον στέφει μ' ένα δάφνιο στεφάνι. Με τη λήξη το πλήθος επευφημεί τον στεφανωμένο ποιητή και τον πηγαίνει ως το σπίτι-του σχεδόν εν θριάμβω»⁵⁸.

56. Η συνέντευξη δημοσιεύτηκε στην εφημ. Αθήνα του Γ. Κ. Παπ, σε δύο συνέχειες (έχω σημειωμένη μόνο την πρώτη ημερομηνία, 22 Φεβρ. 1919), με υπογραφή Σπ. Δημόφνης]. Ο Γ. Αποστολάκης, ό.π., 321-322 την αναφέρει και τη σχολιάζει: είχε άλλωστε δημιουργήσει έντονες αντιδράσεις: βλ. Παν. Μουλλάς, Ο λόγος της απουσίας. Αθήνα 1992, 399-400 (η αντίδραση του Η. Βουτιερίδη παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον).

57. Δ. Βικέλας, Η ζωή-μου, Αθήνα 1908, 64. Πβ. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια φύλλα της ζωής-μου, Β'. Αθήνα 1982, 30 και 70. Παρουσιάζοντας την έκδοση των Μνημοσύνων του Αριστοτέλη Βαλκαρίτη ο Δημ. Παπαφοργόπουλος, στο περιοδικό Εθνική Βιβλιοθήκη, 3 (1.7. 1868) 360, σημειώνει: «Τρίτον ήδη εκδίδονται αι ποιήσεις αυταί, ως πάντες και οι ελαχίστην έχοντες φιλοκαλίαν γινωρίζουσι εκ στήθους».

58. E. Yemeniz, La Grèce moderne, Παρίσι 1852, 216. Για τους ποιητικούς διαγω-

Τα ίδια χρόνια, στην Κέρκυρα, παρόμοια τελετή: στις 26 Ιουλίου 1853, σε ειδική τελετή, στέφεται «ποιητής» ένας ευπόληπτος πολίτης, ο Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας. Και η γιορτή είναι, όπως και στην Αθήνα, επίσημη και δημοτέλης: γίνεται «στην περιφανή αίθουσαν του Ιονίου πανεπιστημίου, ήτις φέρει το κλασικόν όνομα 'Όλυμπος», και την παρακολουθεί «πλήθος άπειρον, ενταυτώ δε και εκλεκλεγμένον»: η καλή κοινωνία, οι αρχές, η διανόηση — ο Μουστοξύδης, ο Tommaseo, ο ίδιος ο Σολωμός. Και δέκα περίπου χρόνια αργότερα ένας κερκυραϊκός σύλλογος «Αναγέννησις» κηρύσσει τον Βαλαωρίτη «εθνικό ποιητή»⁵⁹.

Ποσοτικότερα τώρα στοιχεία: σύμφωνα με μια στατιστική που δημοσιεύτηκε στην «Πανδώρα», το 1851, από τα 109 βιβλία της χρονιάς, τα 23 ανήκαν στην κατηγορία ποίησης, το 1852 στα 108 τα 17 — ποσοστά 21% και 16% αντίστοιχα. Η ποίηση είναι και στις δυο χρονιές σαφώς η πολυαριθμότερη κατηγορία. Ο αριθμός των αντιτύπων είναι επίσης εντυπωσιακά υψηλός: οι *Χαρακτήρες* του Δημ. Παπαρρηγόπουλου τυπώνονται σε 2.000 αντίτυπα, *Η φωνή της καρδιάς-μου* του Δ. Καμπούρογλου σε 1.500, η δεύτερη έκδοση των *Απάντων* του Ζαλοκώστα σε 2.500 αντίτυπα, πολλά άλλα έργα σε 1.000 — αυτά γύρω στα 1870-1875⁶⁰.

νισμούς, και για ολόκληρο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, βραβείο βοήθημα Pan. Moullas. *Les concours poétiques de l' Université d' Athènes 1851-1877*, Αθήνα 1989.

59. Κανδιάνος Ρώμας: *Πανδώρα*, 4 (1853-54) 363-364. Βαλαωρίτης: Αθηνά Γεωργαντά και Γ. Π. Σαββίδης, «Αθηνάκριστα κείμενα του Βαλαωρίτη. Π», *Παλίμψηστον* 3 (1986) 49-50.

60. [Στεφ. Α.] Κ[ουμανούδης], «Βιβλιακά», *Πανδώρα* 3 (1852-53) 567-568· πβ. και 408, όπου στατιστική για τα έτη 1850 (18 ποιητικά σε σύνολο 88) και 1851 (ατελέστερη αυτή). Ανάλογη στατιστική από τον ίδιον στην εφημ. *Φιλόπατρις*, 7.2.1851, για τα έτη 1849 και 1850 (το 1849: 16 ποιητικά σε σύνολο 116): φωτογραφία από το αρχείο Κουμανούδη στην Ε.Β.Ε. μου προμήθευσε η Σοφία Ιωαννίδη-Ματθαίου: την ευχαριστώ. Για τους αριθμούς της κυκλοφορίας των ποιητικών βιβλίων στηρίζομαι στα όσα παραθέτει ο 'Αλκης Αγγέλου στην εισαγωγή του: Εμμ. Ροΐδης, *Σκαλαθύρατα*, Αθήνα 1986, σελ. ρδ'. (Οι «Χαρακτήρες» του Παπαρρηγόπουλου δεν είναι βέβαια καθαυτό ποίηση: είναι σύντομα θεατρικά, πολλά από τα οποία είναι έμμετρα).

Νομίζω πως τα στοιχεία αρκούν: η ποίηση και ποιοτικά και ποσοτικά έπαιρνε κεντρική θέση στην κοινωνία της εποχής. «Αφ' ότου απεσείσαμε τον Οθωμανικόν ζυγόν», έγραφε στα 1839 ο Αλέξανδρος Σούτσος, «πόση ποιημάτων αφθονία και πόση ποιητών σπάνις!». Ο ρόλος του ποιητή ήταν λοιπόν επίζηλος και συνάμα βαρύς: «ο ποιητής γίνεται επιτέλους», εν τέλει δηλαδή, «ο τύραννος της μικρής κοινωνίας», έγραφε, για τους Σούτσους ακριβώς, ένας μεταγενέστερος μελετητής-τους⁶¹.

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΕΙΑ

Το μέγιστο μέρος της ποίησης γράφεται, βέβαια, στην καθαρεύουσα. Ας παραμερίσουμε για την ώρα το γλωσσικό, κι ας σταθούμε στα υπόλοιπα στοιχεία-της: τη λατρεία του επιθέτου, τη ρητορεία, την υπερφορτωμένη έκφραση. Στοιχεία όλα τούτα ποιητικά — άσχετο αν δεν μας τέρπουν σήμερα — δηλαδή στοιχεία που προσπαθούν να μετατρέψουν τον καθημερινό λόγο, να τον ποικίλουν, να τον υψώσουν, να τον εντείνουν. Μια έξαρση της πραγματικότητας, μια ατμόσφαιρα φρικιάσεως χαρακτηρίζει την ποίηση της εποχής — και την εθνικού περιεχομένου και την ερωτική. Μια προσπάθεια να αποκτήσουν τα πράγματα διαστάσεις, έστω και με το ζόρι⁶².

Αν τώρα συνδυάσουμε το ειδικό κοινωνικό βάρος της ποίησης με την υφή ετούτη της γραφής-της μπορούμε νομίζω να φανταστούμε καλύτερα τον ρόλο που κρατούσε: ένα είδος καταφύγιο, όχι μονάχα ατομικό παρά και συλλογικό, μια ελπίδα καταξίωσης, έστω και με τα λόγια. Μέσα από την ποιητική δημιουργία η ελληνική κοινωνία ελπίζει σ' ένα απότομο ποιοτικό άλμα που θα της χαρίσει το καινούριο, επιθυμητό πρόσωπο — μήπως δεν είχε γίνει το ίδιο με τα δημοτικά τραγούδια; Απότομα, χάρη στο ποιητικό ταλέντο του ελληνικού λαού, κερδίσαμε τη γενική εκτίμηση, τον θαυμασμό των Ευρωπαίων.

61. Αλέξ. Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος... και η Αγγελία*, Αθήνα 1839, σελ. β'. Γ. Τσοκόπουλος, «Οι αδελφοί Σούτσοι», *Διαλέξεις περί ελλήνων ποιητών του 19' αιώνα*, Α' Αθήνα 1925, 221.

62. Δεν νομίζω πως χρειάζεται κανείς να παραπέμψει κάπου για να στηρίξει την άποψη αυτή. Θυμίζω πάντως την ρωμαλέα ρήση του Σολωμού, «Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικόν ό,τι είναι Αληθές»: χρονολογείται γύρω στα 1850.

Η ποίηση μπορούσε να γίνει το τελικό άλλοθι. Ας αποτυχαίναμε άλλου — κι άλλωστε για την Μεγάλη Ιδέα, λόγου χάρη, χρειάζονταν στρατεύματα, για την εκβιομηχάνιση χρειάζονταν κεφάλαια και υποδομή, ενώ για την ποίηση αρκούσε το θεόσταλτο ταλέντο.

Κάποιο βέβαια λογικό σφάλμα κρύβεται πίσω από όλα αυτά: αν η κοσμογονία, η κοινωνική ανάταση συμπρασύρει κάποτε και την ποίηση, η ποίηση, μόνη-της, δεν φέρνει κοσμογονία — δεν μπορεί καν να καρπίσει. Η σιωπή του Κάλβου, η συντριβή του Σολωμού, είναι φαινόμενα που το μαρτυρούν αποφασιστικά, τραγικά ίσως για τα ίδια τα άτομα. Όμως αυτές είναι ύστερες, ψύχραιμες κρίσεις: οι κοινωνίες δεν διέπονται από τη λογική. Απέβλεπαν λοιπόν στην ποίηση, προσπαθούσαν να αναγάγουν το πραγματικό στο φραστικό: μέσα στο κλειστό κύκλωμα του ποιήματος η πραγματικότητα μπορούσε να έρθει στα επιθυμητά μέτρα — προσωρινά βέβαια, όσο διαρκεί η ανάγνωση του ποιήματος.

Γι' αυτό κι η ποίηση πήρε έναν αυστηρά πατριωτικό χαρακτήρα, γι' αυτό και όλοι κατάγγελλαν την «οθνεία» και επιζητούσαν την «ελληνική» ποίηση, γι' αυτό και η ποίηση στάθηκε φαινόμενο κατεξοχήν ελλαδικό. Οι υπόδουλοι, που δεν ένιωθαν παρόμοιες πατριωτικές εξάρσεις, που δεν ένιωθαν ευθύνες παρά για τον εαυτό-τους, αδιαφόρησαν για την ποίηση. Η Κωνσταντινούπολη, που στις ακτές-της («η Ποίησης της νέας-μας Ελλάδος εγεννήθη»), απόμεινε ύστερα από το 1830 και για όλον τον 19ο αιώνα μ' έναν ποιητή μονάχα, τον τυφλό καθηγητή Ηλία Τανταλίδη. Και όταν κάποιος πλούσιος, στα 1862, πρόσφερε στον *Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικόν Φιλολογικόν Σύλλογον* κάποιο ποσό, 5000 γρόσια, για να συσταθεί κι εκεί ποιητικός διαγωνισμός, η διοίκηση του Συλλόγου προτίμησε να δαπανήσει το ποσό για να βραβεύσει «ιστορικές ή τοπογραφικές συγγραφάς»⁶³.

63. «Η Ποίησης της νέας-μας...» είναι ο στίχος του Αλέξανδρου Σούτσου, από το πολύ γνωστό απόσπασμά-του «Επιστολή προς τον Βασιλέα της Ελλάδος Οθωνα». Για τη στάση του εν Κωνσταντινουπόλει Ε.Φ. Συλλόγου, βλ. Τσιτάνια Σταύρου, *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, Αθήνα 1967, 30. Είναι ενδιαφέ-

Γι' αυτό και αφορμώμενη από το συλλογικό, με μια διαδικασία εξατομίκευσης, η ποίηση αγκάλιασε όλη τη λογιόσυνη — τρεις χιλιάδες ποιητές είχε λογαριάσει ο Ν. Γ. Πολίτης. Ο κάθε λόγιος, νεαρός ή όχι, δοκίμαζε κι εκείνος την τύχη-του, προσπαθούσε να συμβάλει με τις δυνάμεις-του στην ποιητική αστροθεσία του ελληνισμού. Και αντίστροφα, αρκούσε ο λόγος να είναι έμμετρος για να μεθέξει της ποίησης: αφού η κοινωνία είχε τόσο την ανάγκη-της, δεν διανοήθηκε ούτε στιγμή να την κρίνει, να την υποβάλει στον ελάχιστο έλεγχο. Την δεχόταν όπως ήταν.

Μέσα από ετούτο το πρίσμα μπορούμε νομίζω να διαβάσουμε σωστότερα τα όσα έλεγε το 1919 ο Ν. Γ. Πολίτης, αλλά και την αντίστροφη όψη του νομίσματος, που διατύπωνε στα 1877 ο Εμ. Ροΐδης:

«Το δε όντως περίεργον είναι ότι ο Έλλην, ούτε πνεύματος ούτε νοημοσύνης αμοιρών, ουδὸλως απατάται περί της αξίας πάντων τούτων. Αλλ' ἐξ ανοχής και ραθυμίας ακολουθῶν το επικρατήσαν ρεύμα της επιδειξέως, θέλει ακαδημίας εν πληρεστάτη γνώσει ότι δεν υπάρχουσιν ακαδημαϊκοὶ ἄνδρες, βραβεύει ἔργα τα οποία ἐξ ὅλης της καρδίας περιφρονεί, χειροκροτεί ἀηδιάζων, ακροάται χασμώμενος ατελευτήτους λόγους και είναι ο ἴδιος ἑτοιμος να ομιλήσει εκ του προχείρου περί παντός πράγματος, ουχί εκ τύφου ή υπερβαλλούσης πεποιθήσεως εις τας γνώσεις-του, ἀλλ' ἀπλῶς διότι νομίζει την ἐκστόμησιν λήρων πράγμα ὅλως καθ' εαυτὸ ἀδιάφορον και ἀβλαβές»⁶⁴.

ρον ότι και η Ερμούπολη (που δεν ήταν ιδεολογικά πλήρως ενταγμένη στον ελλαδικό χώρο) δεν φαίνεται να ευνοούσε την ποίηση: στηρίζομε στις, πάντα αμφίσημες, αρνητικές κρίσεις του Σπ. Βασιλειάδη, *Αττικά Νύκτες*, Δ', Αθήνα 21884, 238 και Γ', 21882, 194-198.

64. Στο περίφημο άρθρο-του «Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως», βλ. Άπαντα, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Β', Αθήνα 1978, 294.